

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.
Н. КАРАЗІНА

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра політичної соціології

Пояснювальна записка

до бакалаврської роботи

на тему

**«СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ В
УКРАЇНІ»**

Виконала: студентка 4 курсу групи

ЗСПМ-41 першого

(бакалаврського) рівня освіти

спеціальності 054 Соціологія

Гарнік Д.Д

Керівник: Кузіна. І. І. завідувач кафедри методів

соціологічних досліджень,

кандидат соціологічних наук

Рецензент:

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СІМ'Ї В УМОВАХ ВІЙНИ.....	6
1.1 Сім'я як об'єкт соціологічного дослідження.....	6
1.2 Можливості застосування теоретичних напрацювань соціології війни до аналізу сучасної української сім'ї.....	21
Висновки до розділу 1	28
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ	30
2.1 Методи реалізації соціологічного дослідження	30
2.2 Динаміка сімейних відносин у період воєнного конфлікту в Україні	32
2.3 Аналіз показників соціологічного дослідження стану сімейних відносин в умовах воєнного конфлікту в Україні	46
Висновки до розділу 2	53
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	58

ВСТУП

Актуальність теми дослідження: В умовах воєнного конфлікту в Україні актуальним стає вивчення динаміки сімейних стосунків, таких як шлюби, розлучення та народжуваність. Це дослідження надасть розуміння впливу воєнних подій на соціокультурні аспекти сімейного життя та допоможе виявити чинники, що впливають на прийняття рішень сім'ями в умовах воєнного стресу.

Внаслідок військових дій на території України багато громадян змушені були залишити своє звичне життя та почати все спочатку, адаптуючись до нових умов. Ця ситуація створила серйозні виклики для їхньої фізичної та психологічної стійкості, а також сімейних відносин в умовах нових реалій. Тому дослідження проблем розвитку сімейних відносин в умовах воєнного конфлікту в Україні є наразі актуальним, оскільки воно відображає гостроту сучасної соціально-політичної та економічної ситуації під час повномасштабної війни.

Об'єкт бакалаврської роботи - сімейні відносини.

Предмет бакалаврської роботи - сімейні відносини в умовах воєнного конфлікту в Україні.

Мета бакалаврської роботи полягає в аналізі впливу воєнного конфлікту на сімейні відносини в Україні з метою виявлення тенденцій у динаміці шлюбів, розлучень і народжуваності, а також їхніх соціокультурних та економічних детермінант.

Завдання роботи:

1. Розгляд поняття сім'я як об'єкта соціологічного дослідження;
2. Дослідження можливостей застосування теоретичних напрацювань соціології війни до аналізу сучасної української сім'ї;
3. Визначення динаміки змін сімейних відносин у період воєнного конфлікту в Україні;
4. Опис методики організації та основних етапів дослідження

5. Висвітлення результатів дослідження особливостей впливу воєнного конфлікту на сімейні відносини в Україні.

Проблема впливу воєнного конфлікту на сімейні відносини в Україні є темою дослідження багатьох науковців: М. Й. Боришевський, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, А. Маслоу, О.Л. Музика, Г. Олпорт, О.І. Пенькова, К. Роджерс, Л.З. Сердюк, А. Н. Гончарук, О. Дроздовий, В. Ролінський, Є. Дубровська, Л. Онуфрієвська, Н. Сайко, Г. Чернишевська, та М. Ясеновська.

Методологічними засадами дослідження проблематики прояву та цілісності сімейних відносин як феномену структури одиниці соціуму присвячено праці вітчизняних і зарубіжних дослідників: М. Розенштайн-Меннера, С. Бурова, С. Зайглера, О. Лавриненка, В. Крейгера, А. Чарача, І. Кона, М. Дмитренка, В. Панкова, Д. Пеплера, В. Синьова, Є.Н. Ожйова та інше.

Методи дослідження: Досягненню мети дослідження і розв'язанню поставлених завдань сприяло використання комплексу методів дослідження, а саме:

- теоретичних, серед яких окрема увага надається вивченню, аналізу та узагальненню спеціалізованої філософської, психолого-педагогічної, соціологічної літератури, застосування методу синтезу, порівняння, систематизації;

- соціологічних: опитувальник «Адаптація сімейних відносин у період воєнного конфлікту в Україні».

Наукова новизна: Новизна дослідження полягатиме в отриманні практичних навиків та підходів до стимулювання формування мінімізації впливу воєнного конфлікту в Україні на сімейні відносини для подальшого життя в соціумі.

Теоретичне значення дослідження: полягає в розширенні знань сімейних відносин в Україні під впливом дисфакторних чинників її становлення для її цілісного та повноцінного функціонування.

Практичне значення одержаних результатів: забезпечить виокремлення нових напрямів максимізації сприятливих умов формування сімейного благополуччя пар в умовах воєнного стану в Україні.

Перший розділ роботи буде посвячений теоретичній базі питання. Основний наголос буде зроблено на те, як соціологія вивчає сім'ю, які сім'ї бувають, за якими категоріями можна поділити сім'ї на групи. Також поговоримо про те, що таке соціологія війни та що вона вивчає. У першому розділі буде проаналізовано статистичні дані про шлюби, розлучення та народжуваність в Україні в період воєнного конфлікту. Буде вивчено структуру і чисельність сімейних союзів, виявимо тренди в розлученнях і народжуваності, а також проаналізуємо соціокультурні чинники, що впливають на рішення родин у період воєнного стресу. Другий розділ буде присвячено дослідженню. Емпірична частина дасть нам змогу підтвердити або спростувати теоретичні припущення та надати конкретні дані про динаміку сімейних стосунків під час війни в Україні. Завершальним етапом буде формулювання висновків після проведеного нами дослідження.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається вступу, двох розділів: теоретичної та практичної, яка містить п'ять питань: категорія «сім'я» як об'єкт соціологічного дослідження; можливості застосування теоретичних напрацювань соціології війни до аналізу сучасної української сім'ї; опис методів реалізації соціологічного дослідження щодо вивчення динаміки сімейних відносин у період воєнного конфлікту в Україні та проведення аналізу показників соціологічного дослідження стану сімейних відносин в умовах воєнного конфлікту в Україні, загального висновку, списку використаних джерел в кількості – 61 найменування, 2 таблиці та 13 рисунків. Обсяг викладеного матеріалу становить – 56 сторінок. Загальний обсяг роботи – 65 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СІМ'Ї В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1 Сім'я як об'єкт соціологічного дослідження

Сім'я є однією з найдавніших форм спільноти людей, яка виникла ще в період первісного суспільства до формування націй та держав. Це основне середовище, де формується та розвивається особистість, відповідаючи не лише за соціальне відтворення населення, а й за передачу певних життєвих цінностей та культурних норм. У сім'ї індивід народжується, росте, вчиться соціальним нормам, розвиває свою гуманність та стає активним учасником суспільства. Сім'я - це один з ключових об'єктів соціологічного дослідження, оскільки вона є основною одиницею суспільства, де формується соціалізація та виховання особистості. Соціологи досліджують різні аспекти сімейного життя, включаючи їхню структуру, функції, динаміку та взаємодію з іншими інститутами суспільства [10, с. 49].

Сім'я - це неоднорідна, складна соціальна група, що включає різні вікові, статеві та професійні підгрупи, які впливають на внутрішні відносини. В центрі уваги знаходиться родинна близькість, що має велике виховне значення і формується за допомогою унікальних зв'язків між батьками і дітьми. Це сприяє ефективному спілкуванню, підсилює його виховну силу, і сприяє інтенсивному освоєнню моральних цінностей батьків. Дитина наслідує та співпереживає моральні позиції батьків через їхні звички, судження та оцінки, що впливає на її поведінку і відношення до інших людей та подій.

Сім'я є основою існування і розвитку кожної нації, а принципи її організації та функціонування є невід'ємною частиною соціокультурної системи та ментальності кожного народу. Сім'я як багатофункціональний інститут виконує низку соціально необхідних функцій, найважливішими з яких є репродуктивна (народження дітей), соціалізація (виховання) дітей і

матеріальне забезпечення дітей. Саме в сім'ї діти не тільки народжуються, але й засвоюють основи моделі поведінки, системи цінностей та формують основи національної самосвідомості нових поколінь [46, с. 12].

Сім'я, як соціальне утворення, зазнала значних змін протягом свого розвитку – від полігамних стосунків у первісному суспільстві до сучасної моногамної сім'ї [45, с. 51].

Сім'я як соціальний феномен має велике значення для кожної людини та становить загально визнану соціальну цінність у суспільстві. Нормативне регулювання сімейних відносин відображає як їх соціальну значущість, так і індивідуальну цінність певних видів відносин для кожної людини. Від якості та обґрунтованості цього регулювання, як правового, так і соціального, залежить стан сімейних відносин у суспільстві, визначеність поведінки окремих осіб, їх соціальне становище, правовий стан, а також сприйняття світу і життя загалом [44, с. 41].

Важливість сім'ї як соціального інституту робить її об'єктом пильної уваги багатьох наукових досліджень — соціологічних, педагогічних, правових тощо. Така увага обумовлена багатьма факторами. Навіть одного факту буде достатньо для підтвердження цього висновку: юристи, психологи, соціологи та педагоги погодяться, що неналежне сімейне виховання і нехтування батьками своїми обов'язками значною мірою впливає на формування у дитини асоціальних поглядів, неприпустимої у правовому суспільстві протиправної поведінки і є причиною вчинення правопорушень [19, с. 67].

Науковець Корневська С. Р. відзначала, що «коріння сім'ї глибоко закладені в людській природі; вона є природним середовищем, у якому розвивається людина і формується особистість» [20, с. 67]. Сім'я є невід'ємною частиною сучасної суспільної системи, будучи первинним і основним осередком суспільства, тісно пов'язаним з іншими елементами цієї системи. З. Ромовська справедливо називає сім'ю «природною та основною структурою в суспільстві» [21, с. 311].

Суспільство впливає на сім'ю, формуючи її певний тип, а сім'я, в свою

чергу, здійснює зворотний вплив на інші соціальні інститути, процеси та відносини. Водночас, вона є відносно самостійним явищем суспільного життя зі своїми специфічними закономірностями розвитку. Таким чином, сім'я виступає одночасно як інструмент для задоволення різноманітних індивідуальних потреб особистості (духовних, матеріальних, фізіологічних, культурних тощо) і як соціальний інститут, що безпосередньо впливає на значну кількість суспільних процесів [25, с. 66].

На довгому і складному історичному шляху українського народу саме в українській сім'ї передавались новим поколінням духовні та культурні традиції, загальнолюдські та національні цінності, завдяки чому український народ зберіг свою національну ідентичність та унікальність менталітету попри століття колоніального поневолення. Сім'я, як найбільш сталий, традиційний і базовий інститут суспільства, завжди була найважливішим осередком збереження української ідентичності у всі складні періоди історії, забезпечуючи здатність народу до саморегуляції та відновлення.

До ознак сім'ї включають шлюбні зв'язки; зв'язки спорідненості (через шлюб і по крові); спільний бюджет; спільний побут.

Проблема вивчення впливу сімейних відносин на сформованість системи особистісних якостей визначається ефективністю самореалізації особистості в сучасному соціумі, що є значущим критерієм для сучасної соціальної психології і педагогіки сім'ї та вивченням факторів та чинників впливу на особливості виховання, формування відносин у сім'ї та ставлення до дітей.

Соціологія сім'ї досліджує взаємозв'язок між особистими та колективними аспектами сімейного життя та шлюбно-сімейними відносинами. Предмет вивчення цієї галузі науки включає широкий спектр питань, таких як загальні принципи сімейних зв'язків, взаємозв'язок сім'ї з суспільством, різноманітні типи соціальних взаємодій у сім'ї, чинники, що впливають на її чисельність та структуру, взаємодія сім'ї з іншими суспільними групами та сферами життя, а також різноманітні мотивації та

наслідки шлюбів та розлучень. Досліджується також інтеграція та дезінтеграція сімей, історичні та сучасні форми сімейного життя, а також умови та етапи життєвого циклу сімей.

Складність сімейного утворення вимагає різних методологічних підходів до його аналізу. Сім'я, розглянута як мала соціальна група, переважно досліджується на мікрорівні. Особлива увага при цьому зосереджується на вивченні міжособової взаємодії у сімейній групі, організації сімейного життя та групової поведінки. Соціологи переконані, що більшість молодих людей ставляться до спільного життя як до "пробного шлюбу". Зазвичай такі пари одружуються з часом або після народження дітей. [5]

Дослідження сімейної інституції включає аналіз різноманітних аспектів: від суспільної свідомості у сфері сімейних відносин до побутової поведінки у різних соціально-економічних та культурних умовах. Також вивчається вплив суспільних потреб на життя сімей, механізми, що сприяють зміцненню сімейних норм та цінностей, а також ефективність реалізації основних функцій сімей у різних суспільних, економічних та культурних умовах. Досліджується взаємозв'язок між сімейними цінностями та нормами і реальною поведінкою членів сімейної групи [40, с. 56].

Розглядаючи сім'ю як невелику соціальну групу, корисно досліджувати її цілі та завдання, склад і структуру, рівень єднання і діяльність, а також способи групової взаємодії, систему влади і комунікації в її межах [41, с. 31]. Також важливо досліджувати взаємозв'язки та відносини сімейної групи з більш широкими суспільними системами у рамках соціальної структури суспільства [42, с. 32].

Розглядаючи сім'ю як соціальний інститут, слід зазначити, що у науці та законодавстві немає єдиного визначення цього поняття. Навіть сама необхідність такого визначення є спірною, оскільки критерії, що характеризують сімейний союз, дуже різноманітні. Практичні умови визначення сім'ї у конкретних випадках також можуть значно відрізнятись [43, с. 56].

В такому аспекті, здоровий, гармонійний та повноцінний розвиток дитини відбувається у рамках взаємодії всіх трьох сфер, а безперервність цієї циклічності та недоліки в одній з них можуть серйозно порушити або затримати процес цілісного формування світогляду особистості в соціумі. Тут найважливішими інститутами соціального формування самореалізації особистості є сім'я та навчально-виховні заклади. [13, с. 115]

Фундаментальними чинниками соціального формування дитини є різноманітні виховні організації, основними соціалізуючими функціями яких виступають:

1. Прагнення залучити дитину до загальної культури людства, пропагувати поняття відданості державі, захисту прав інших людей, гуманності, рівності та справедливості [39, с. 106];

2. Забезпечення формування сприятливого середовища для індивідуального розвитку та духовно-цілісної орієнтації особистості в соціумі;

3. автономізація поколінь, прагнення до самостійності майбутнього в кожного індивіда, відсутність авторитаризму та проявів «тоталітаризму» при впливі на виховання майбутнього покоління [38, с. 12];

4. диференціація вихованців, відповідно до суспільної та професійної структури людства [37, с. 70];

5. самостійний вибір релігії, яка поширює свої моральні цінності на суспільство, формування власної думки стосовно понять вічності та істини, гармонізації духовного світу індивіда, духовний захист від світських потрясінь і неприємностей. [12, с. 66-67]

Сім'я є основним середовищем формування особистості дитини; це перше людське середовище, з яким малюк тісно стикається та взаємодіє і яке повною мірою задовольняє його потреби, формуючи особистість, бере участь в перших кроках пізнання світу та його реалій, черпає нові знання та наслідує певну манеру поведінки від батьків. Така роль сім'ї визначається й аспектом того, що в найбільш ранній період розвитку дитина встановлює емоційні

відносини лише з дорослими людьми, і значення цих відносин визначається їх постійністю та інтимністю. [17, с. 6]

Науковий підхід трактує так головне завдання сім'ї як першого соціального інституту формування особистості в соціумі: сукупність методів та шляхів поянення та організація навчання дитини до співжиття у злагоді з довкіллям і з собою, створення сприятливих умов для її особистісного становлення. [8, с. 30]

До основних сімейних чинників, які істотно впливають на соціальне формування дитини виділяють певні категорії: (рис. 1.1)

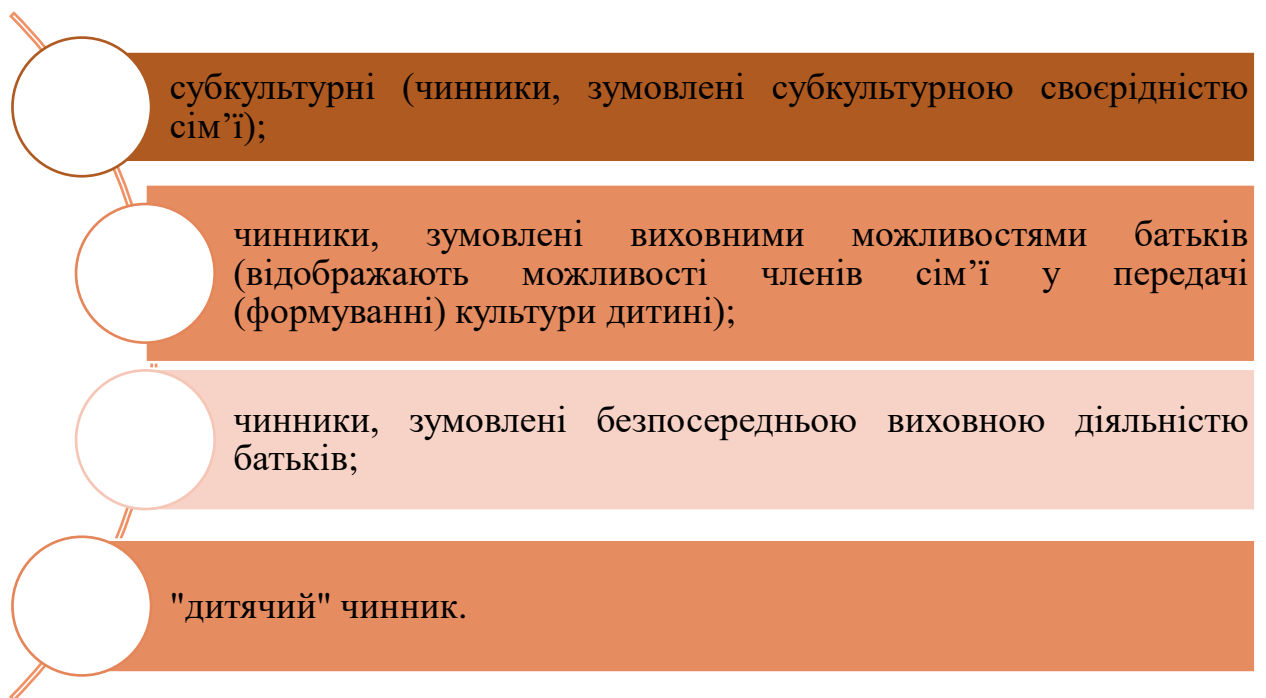

Рис. 1.1 Сімейні чинники формування світогляду особистості

Джерело: побудовано автором, на основі [27, с. 44]

Підсумовуючи дане питання доцільно зазначити, що основою соціальності дитини, становлення її як особистості, розвитку індивідуальності є саме сімейне виховання [36, с. 56]. В науці виділяють різні типи сімейного виховання: статусного, соціального призначення, виховання, що відрізняється своєрідністю характерологічних рис (стиль сімейного виховання), за спрямованістю змісту, за гендерною ознакою [16, с. 20]. А фундаментом процесу соціальної інтерпретації формування саморозвитку дитини є

взаємини між батьками, авторитет батьків, рівень їх освіти і культури, взаємодія та роль матері і батька в виховному процесу власного (-их) нащадка (-ів).

Важливими аспектами сімейної групи є цінності, норми і моделі поведінки, задоволеність особистості перебуванням у сім'ї, а також функціональні вимоги до неї [26, с. 44]. Навіть якщо сім'я вважається відокремленою, вона має свої зв'язки з суспільством. Кожен член сім'ї зберігає певну ступінь автономії, що дозволяє йому входити в різні соціальні групи та об'єднання [29, с. 14]. Взаємини у сім'ї формуються не лише внаслідок внутрішньої взаємодії, але й під впливом зовнішніх чинників та соціального середовища. Водночас сім'я впливає на відносини у суспільстві та характер соціальних процесів, виконуючи не лише роль у задоволенні потреб своїх членів, а й здійснюючи різноманітні соціальні функції та входячи в склад соціальної структури суспільства [18, с. 5].

Психологічне вивчення формування й розвитку особистості є неможливим без урахування конкретних умов життєдіяльності людини, того реального життєвого контексту, в якому здійснюється розвиток особистості дитини. [11, с. 6]

Сім'я – це те первинне середовище, в якому починається і відбувається життя дитини, саме там майбутня особистість отримує зачаток моральних знань, прилучається до міжособистісних відносин, готується до адекватного входження в інші мікрогрупи і мікросоціум у цілому. [14, с. 28]

Питання про роль сім'ї у вихованні завжди залишалися актуальними для суспільства, незалежно від домінуючої ідеології на будь-якому етапі його розвитку. Внесок сім'ї у виховання дітей є величезним, і сімейне батьківство неможливо замінити найбільш вдосконаленими формами державного чи суспільного виховання [15, с. 209]. Тільки нормальна, щаслива сім'я (будь вона рідна або прийомна) може бути для дитини джерелом неповторної близькості (емоційної, духовної) між батьками і дитиною; виховувати їх у партнерському стосунку, який є дуже важливим для дитячої психіки; ставитися до всіх

дитячих і підліткових проблем з розумінням; формувати характер дитини, враховуючи моральні, культурні та правові цінності суспільства; надавати дитині позитивний досвід спілкування та уявлення про майбутнє сімейне життя; орієнтувати їх на дійсні цінності; і служити засобом захисту від негативних впливів ззовні [30, с. 67].

Профілі уявлень дівчаток про материнське виховання в функціональних і в дисфункціональних сім'ях можна проілюструвати за допомогою на рис. 1.2. Тут як і в функціональних, і в дисфункціональних сім'ях дівчатка вважають, що матері ставляться до них позитивно, приймають їх такими, які вони є, готові постійно надавати їм допомогу [31, с. 4]. Разом з тим, своїх матерів дівчатка як у функціональних, так і в дисфункціональних сім'ях сприймають як осіб, схильних до суворого покарання, як жорсткого контролю. [9, с. 70] POZ, DIR, NOS, AUT, NED – це показники: POZ - позитивний інтерес;; DIR - директивність;; NOS - враждебність;; AUT - автономність;; NED - непослідовність.

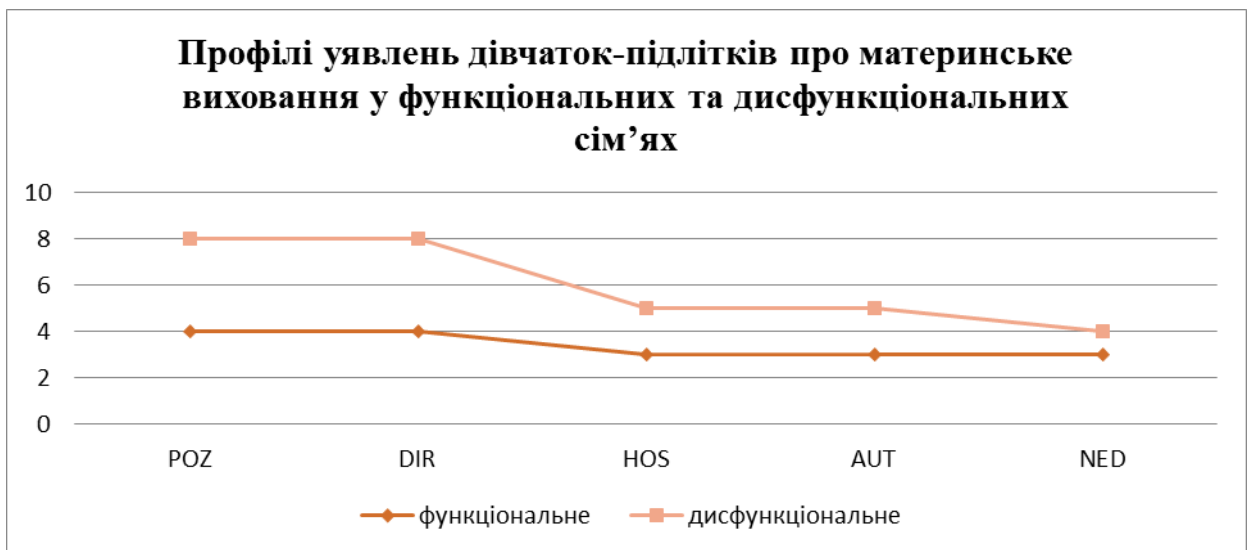

Рис. 1.2 Профілі уявлень дівчаток-підлітків про материнське виховання у функціональних та дисфункціональних сім'ях

Джерело: побудовано автором, на основі [7, с. 12]

За шкалою «ворожість» показник більш чітко виражений у дівчаток з дисфункційних сімей, тобто матері в таких сім'ях за поданням дочок більш дистанційовані від сім'ї і, зокрема, від самої дівчинки-підлітка. За шкалою «автономність» ознака також більш чітко виражена в дівчаток з

дисфункційних сімей, що говорить про те, що матері з таких сімей менш дбайливі по відношенню до дочок і більш поблажливі, невимогливі. [7, с. 10], [11, с. 6] За шкалою «непослідовність» – більш чітко ознака також виражена у дівчаток з дисфункційних сімей, що свідчить про схильність цих матерів до зміни стилю виховання [32, с. 8].

Профілі уявлень дівчаток про батьківське виховання у функціональних і в дисфункціональних сім'ях представлено на рис. 1.3. В цьому аспекті, ознака «позитивний інтерес» у дівчаток з дисфункційних сімей виражена слабо. Дівчатка з функціональних сімей сприймають батька як більш впевненого в собі, більш теплого і відкритого у відносинах з дочкою, а дівчатка з дисфункційних сімей, навпаки, сприймають батька як занадто суворого, при відсутності тепла і турботи.

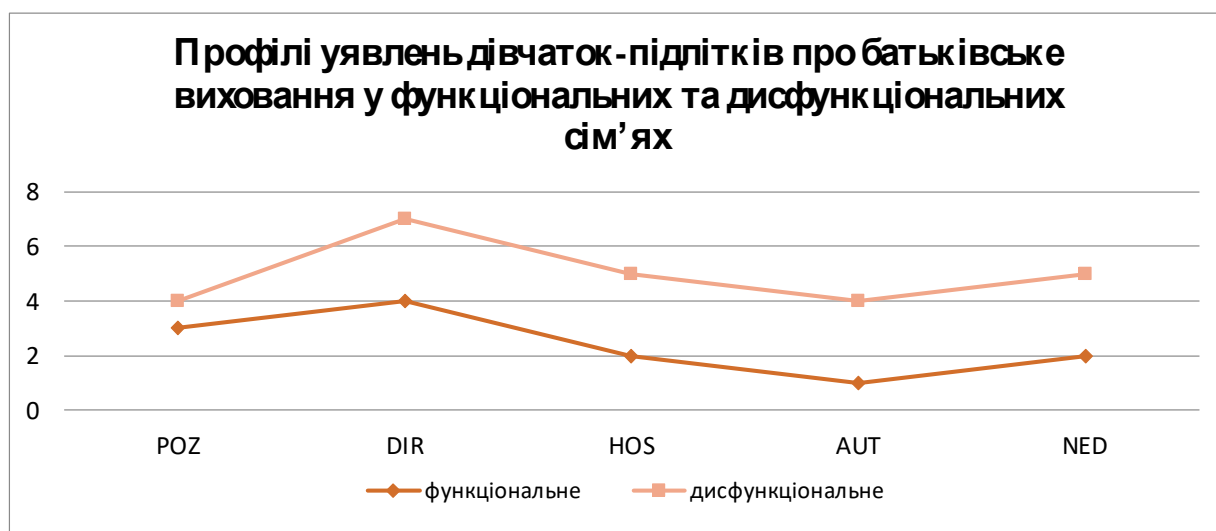

Рис. 1.3 Профілі уявлень дівчаток-підлітків про батьківське виховання у функціональних та дисфункціональних сім'ях

Джерело: побудовано автором, на основі [7, с.11]

Впевненість батьків у функціональних сім'ях виражається і в тому, що вони як би направляють дівчину-підлітка на шлях істинний, змушуючи її підкорятися нормам і правилам поведінки, прийнятим у суспільстві. [22, с. 37] Ознака «ворожість» більш виражена у дівчаток з дисфункційних сімей. Це свідчить про те, що в цих сім'ях у батьків підвищена вимогливість поєднується

з емоційною холодністю, що, в свою чергу, обумовлює у дочок підвищений рівень напруженості і нервозності. [24, с. 7]

Ознака «автономність» та «самостійність від соціуму», явище прагнення соціально ізоляції також більш виражена у дівчаток з дисфункційних сімей, що говорить про те, що батьки таких дітей в майбутньому претендують на лідерство в сім'ї і що для дівчаток вони стають як би недосяжними та неможливими для втілення [33, с. 15]. Ознака «непослідовність» також більш виражена в дівчаток з дисфункційних сімей. Батьки в таких родинах є більш непередбачуваними і непослідовними по відношенню до дочки, ніж батьки з функціональних сімей. [28, с. 115]

Профілі уявлення хлопчиків про материнське виховання в функціональних і в дисфункціональних сім'ях представлені на рис. 1.4.

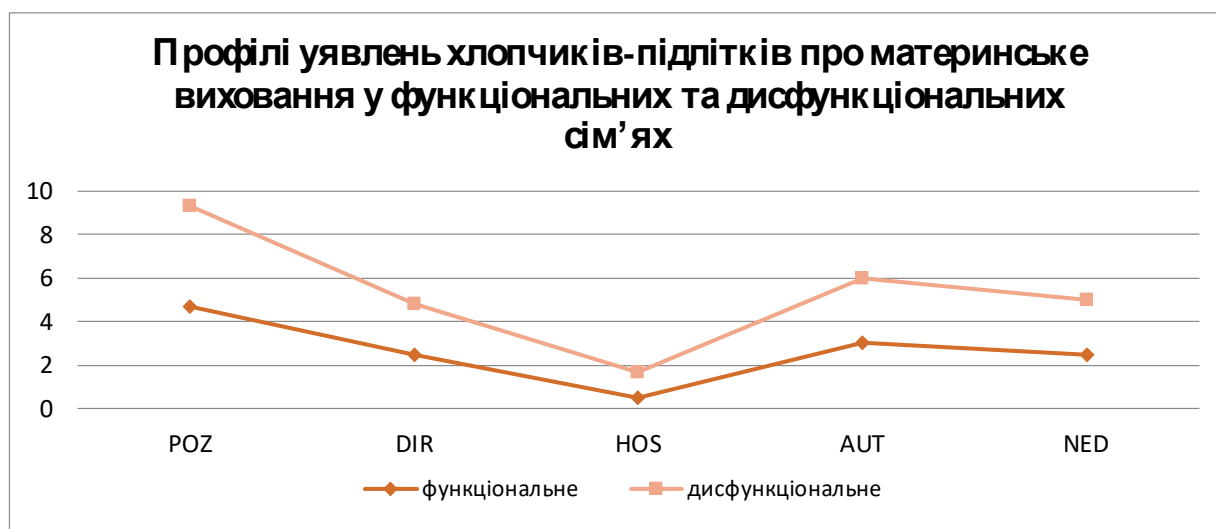

Рис. 1.4 Профілі уявлень хлопчиків-підлітків про материнське виховання у функціональних та дисфункціональних сім'ях

Джерело: побудовано автором, на основі [7, с. 10]

На основі профілю, відмінностей в материнському вихованні хлопчиків у функціональних і дисфункціональних сім'ях майже не існує [34, с. 33]. Матері надають підтримку своїм синам, виявляють до них позитивний інтерес, не самостверджуються за рахунок своїх синів (статус матерів і не залежить від того, як оточуючі оцінюють її сина у відповідності з «еталоном дитини»), вони не агресивні і не надмірно суворі по відношенню до синів [35, с. 36]. Матері

не виявляють по відношенню до синів занадто вираженого диктату, сприймають підлітка як особистість зі своїми почуттями, думками, поглядами й спонуканнями, хоча і не завжди. Вони (матері) послідовні у вихованні своїх синів. Профілі уявлень хлопчиків про батьківське виховання у функціональних і в дисфункціональних сім'ях представлені на рис. 1.5. Батьки як у функціональних, так і в дисфункціональних сім'ях проявляють до синів позитивний інтерес, заснований на довірчому відношенні і відсутності грубої сили. [23, с. 125] Батьки в функціональних сім'ях в уявленні хлопчиків більш директивні, що виражається в тому, що вони користуються у підлітка авторитетом, використовують свою владу для управління і корекції поведінки сина. У дисфункціональних сім'ях батькам не вистачає авторитету та вміння керувати поведінкою підлітка. [6, с. 8]

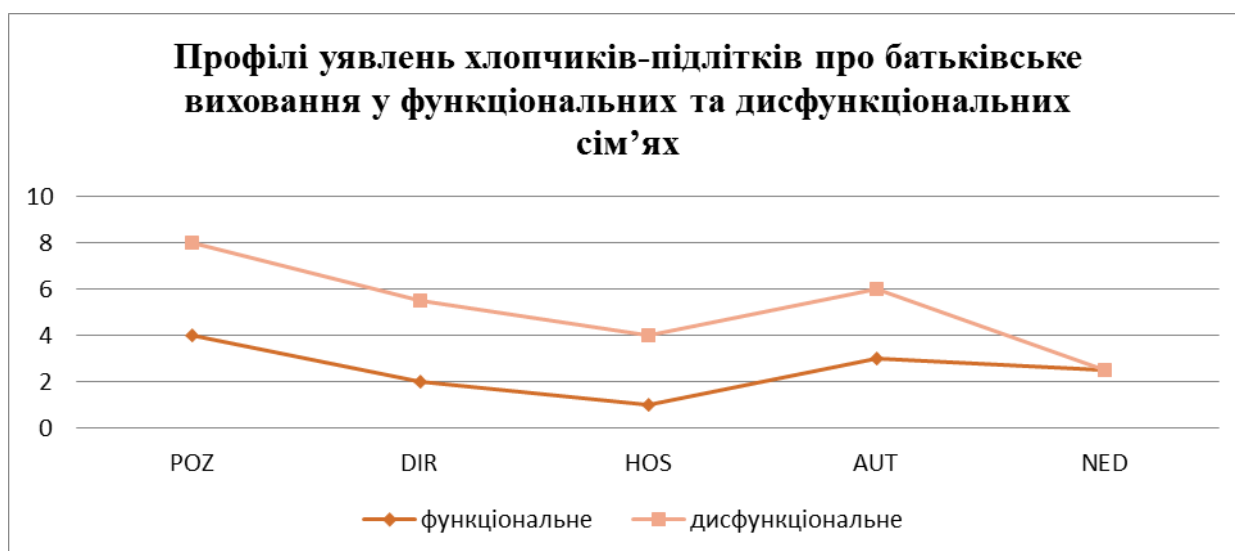

Рис. 1.5 Профілі уявлень хлопчиків-підлітків про батьківське виховання у функціональних та дисфункціональних сім'ях

Джерело: побудовано автором, на основі [7, с. 10]

Шкала «ворожість» має низький рівень вираженості у хлопчиків у дисфункціональних сім'ях і середній – в функціональних. Тобто батьки у функціональних сім'ях навіть більше, ніж в дисфункціональних прагнуть до муштри, що полягає в тому, що вони хочуть дати дітям більш широку освіту, розвинути їхні здібності, але, водночас, жорстко оцінюють дитину, що, в свою чергу призводить до того, що підліток тривожно чекає негативної оцінки своїх

дій. [24, с. 7] Цей парадоксальний, на перший погляд факт, очевидно, пояснюється тим, що батьки в функціональних сім'ях прагнуть задовольнити вимоги інших «бути хорошим» батьком і підтримувати позитивне ставлення з боку оточуючих. Вони намагаються виховувати синів у відповідності з прийнятими в суспільстві уявленнями про те, яким повинна бути ідеальна дитина.

Всі сім'ї мають свої основні функції і відчувати відповідальність за їх виконання. Це включає такі аспекти, як забезпечення матеріальних потреб (управління сімейним бюджетом, організація побутових робіт, участь у суспільному житті, навчання та професійний розвиток), забезпечення житлових умов (забезпечення житлом, організація побуту), збереження та розвиток сімейного потомства, сприяння здоровому сімейному клімату та внутрішньосімейному спілкуванню, взаємодія з мас-медіа та культурою, виховання дітей та передача їм соціального досвіду, організація відпочинку та розваг. [4]

Одним із основних соціально-педагогічних факторів, які мають визначальний вплив на становлення й закріплення особистісної поведінки дітей, вважається вплив сім'ї, школи та засобів масової інформації, однолітків, інтересів та особливостей характеру, здібностей та таланту. Матері і батькові в сім'ї відводилася найвища роль. Діти, на знак глибокої пошани, за народною традицією звертаються до матері та батька через увічливу форму «Ви», саме від батьків підростаюче покоління засвоює такі поняття, як гідність, честь, людяність. Саме матері і батькові належить формувати у дітей первинне ставлення до себе та до інших людей. Зі зростанням рівня розвитку суспільства, структура та ролі функцій сім'ї також зазнають змін. Якщо в минулому сім'я в першу чергу виконувала функцію продовження роду та була основною економічною одиницею суспільства, то в сучасному світі на передній план виходять соціально-психологічні аспекти її функціонування. Тепер основними завданнями сім'ї вважаються надання емоційної підтримки (вираження близькості, забезпечення взаємної поваги та любові),

психологічний захист, разом проведений час для розваг та спільне духовне збагачення.

Л. Дичевський виділяє три види сімейних зв'язків:

1. Структурно-предметний зв'язок, який можна спостерігати в кожній родині, виявляється у різних формах залежно від конкретних обставин. Він включає всі взаємодії та взаємовідносини між членами сім'ї, зміст яких переважно пов'язаний з вихованням дітей або побутовими обов'язками.

2. Особистий зв'язок, який охоплює взаємодії у сім'ї та між різними поколіннями, засновані на особистих бажаннях, почуттях, установках та прагненнях.

3. Культурний зв'язок, який відображає ставлення членів сім'ї до певних норм, цінностей, традицій або способів поведінки. [1]

Всі сім'ї поділяються на певні типи. Так, сім'ї поділяють на:

1. Нуклеарна (подружня пара з дітьми).
2. Розширена (більше двох поколінь проживає разом).
3. Повна сім'я (є і батько і мати).
4. Неповна сім'я (в сім'ї є або мати, або батько).

Залежно від причин, що призводять до складних життєвих обставин, можна виділити різні типи сімей:

1. Ретрофлексуюча (має непроникні зовнішні межі і, водночас, прозорі індивідуальні межі. При виникненні неконструктивної внутрісімейної взаємодії проблеми сім'ї не лише не розв'язуються (через відсутність контактів з оточенням), але і загострюються, спричиняючи психосоматичні захворювання у членів сім'ї) і дезорганізована (з надмірно прозорими зовнішніми межами. У зв'язку з відсутністю належних взаємодій та взаємовпливу між членами сім'ї та надмірною відкритістю зовнішніх меж існує велика небезпека асоціальної поведінки членів сім'ї, чи розпаду сім'ї як єдиного цілого).

2. Авторитарна (характеризується суворим беззаперечним підпорядкуванням одного подружжя іншому та дітей-батькам) і ліберальна

(спостерігається відстороненість, відчуженість членів сім'ї один від одного, певна байдужість до справ і почуттів іншого, небажання втручатись у «чужі» проблеми).

3. Молода (переживає період внутрішньосімейної адаптації).

4. Неповна(складається із дітей та одного з батьків, а інший відсутній з причини смерті, розлучення, залишення сім'ї або тому, що шлюб ніколи не був узятий).

5. Розділена (дистантна) сім'я (один з партнерів (офіційний чи неофіційний) відвідує іншого партнера і живе з ним спільно лише кілька днів на тиждень, місяць тощо).

6. Дисфункційна (члени сім'ї відтворюють неадекватні сімейні установки, ігноруючи погляди партнера, сімейні традиції, виявляють нестабільність і неузгодженість у формуванні внутрішньо сімейних соціокультурних норм і традицій, відрізняються конфронтацією ролевих позицій) і псевдофункційна(члени сім'ї ігнорують ті традиції та норми, які не відповідають їх поглядам; виявляють ознаки адаптивно-дезадаптивної поведінки, схильність до уникання, пристосування, суперництва, дезадаптивних моделей поведінки).

7. З низьким рівнем матеріального забезпечення(бідна, малозабезпечена, сім'я безробітних).

8. Інфертильна (бездітна), з однією дитиною та багатодітна(троє і більше дітей до 18 років).

9. Зі специфічними проблемами(із психічними та/або фізичними захворюваннями; сім'ї, в яких є алко-або наркозалежні члени, хворі на СНІД/ВІЛ; сім'я, де є особа з інвалідністю).

10. Сім'я групи ризику(біженці, мігранти, особи із числа вимушено-переміщених; сім'ї військовослужбовців, працівників ДСНС та МВС).

11. Неблагополучна (з негативним емоційно-психологічним сімейним мікрокліматом –характеризується, насамперед, напруженістю чи наявністю міжособистісних стосунків, коли члени сім'ї негативно ставляться одне до

одного, їм властиве почуття незахищеності, емоційного дискомфорту від перебування в сім'ї) і зовні благополучна (спілкування між членами сім'ї носить формальний характер; відсутня єдність вимог до дитини; безконтрольність з боку батьків за успішністю та поведінкою дитини або контроль має однобічний характер; надмірна батьківська любов або надмірна вимогливість, суворість у вихованні, інколи може проявлятися насильство чи жорстоке поводження щодо жінки, дітей). [2] Незважаючи на різноманітність сімей в сучасній Україні, їх можна умовно розділити на кілька категорій в залежності від того, як вони впливають на формування та розвиток особистості дитини.

Перша категорія включає сім'ї, де спостерігаються дуже сприятливі взаємини між батьками та дітьми. У таких сім'ях присутні обидва батьки, не менше двох дітей; внутрішнє життя та діяльність організовані дуже системно та змістовно. Взаємини як між дорослими, так і між дорослими та дітьми базуються на повному взаєморозумінні, і спілкування й поведінка в сім'ї відбуваються у демократичному стилі. В таких родинах панує позитивна моральна атмосфера, а дозвілля культурне і раціональне. Батьки мають високий рівень освіти, загальної культури і педагогічної підготовки, а матеріальний стан є задовільним або навіть добрим. Друга категорія включає сім'ї з дезорганізованою структурою, де можуть бути самотні батьки, неповні сім'ї або сім'ї, що пережили розлучення, але дитині приділяється особлива увага. У таких випадках часто відсутнє раціональне поєднання любові і вимогливості, і може панувати атмосфера надмірної опіки або дозволеності. Третя категорія сімей характеризується сприятливим, але нестійким впливом. Батьки виявляють любов до своїх дітей та прагнуть створити умови для їхнього розвитку. В цих сім'ях моральна і працівнича атмосфера є позитивною, але не вистачає достатнього взаєморозуміння між дорослими, що часто призводить до конфліктів. Батьки зазвичай мають невеликий рівень загальної культури та освіти, а також обмежений педагогічний досвід. Матеріальний стан у таких родинах зазвичай середній або нижче середнього. Такі сім'ї

можуть мати як стабільну, так і дезорганізовану структуру, але в цілому вони позитивно впливають на виховання дітей.

Отже, як об'єкт соціологічного дослідження та сутність сімейного інституту надзвичайно складна категорія та має багато аспектів. Тому жодне визначення не може повністю та точно описати всю його різноманітність. Визначення зафіксовані тільки найбільш загальні та важливі аспекти дослідження. Різноманітні дослідження сімей, їх функцій, ролей та значення дозволили науковцям сформулювати різні, іноді протилежні висновки. Проте, більшість дослідників погоджується щодо важливості сімейних зв'язків для суспільства, які виступають суттєвим рушійним фактором та стимулом для цивілізаційного прогресу.

1.2 Можливості застосування теоретичних напрацювань соціології війни до аналізу сучасної української сім'ї

Сім'я представляє собою невеличкий колектив, де дитина отримує свої перші враження від людських відносин. Вона спостерігає за оточуючими та засвоює норми та правила поведінки, роблячи висновок, що все, що відбувається в сім'ї, відображається в суспільстві загалом, і вважає сім'ю моделлю всього суспільства. Особливе значення для виховання моральних якостей має особистий приклад батьків. Батьки є найближчими та найбільш переконливими взірцями, за якими дитина будує свою поведінку. Вона дуже уважна до всього, що спостерігається із сім'єю, першим і головним джерелом своїх життєвих вражень.

Сім'я є фундаментом, де закладаються основи виховання та формується особистість майбутнього члена суспільства, де дитина ознайомлюється з правилами та нормами поведінки, взаєминами між людьми та засвоює перші життєві уроки. Атмосфера рідного дому, моральний, культурний та освітній

рівень батьків, їхнє ставлення до праці та життєві плани суттєво впливають на дитину. Саме в сім'ї дитина отримує перші уявлення про добро і зло, формується її характер, звички та ставлення до людей. Батьки дають дитині приклад хорошої та поганої поведінки, а їхнє ставлення до життя і суспільних інтересів вважається дитиною нормою поведінки. Усі аспекти сімейного життя впливають на дітей і підлітків, які зростають у цій сім'ї.

Складні й трагічні періоди соціально-демографічних випробувань, найбільшими з яких є війни, не лише змінюють умови життя населення, а й впливають на соціальні інститути суспільства. Вони створюють численні ризики для розвитку, перебудовуючи ієрархію функцій і націлюючи їх на збереження соціального організму та людського потенціалу країни. Сім'я, як основний інститут суспільства, зазнає значного впливу війни та деструктивних процесів, які вона породжує. Саме сім'я є одним з основних інститутів, що сприяє продовженню життєдіяльності населення, а отже, і всього суспільства у цих критичних умовах. У передвоєнні десятиліття розвиток сім'ї в Україні відбувався в тому ж напрямку, що й в інших європейських країнах.

Повномасштабна війна Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, перервала природний процес життєдіяльності та розвитку української родини, змінила умови її існування, загострила наявні та спровокувала нові проблеми й ризики. Загибель великої кількості людей (як військових, так і цивільних), вимушена масова міграція всередині країни та за її межі стали причинами деформації та часткової дезорганізації демографічного та соціально-економічного розвитку. У цих умовах надзвичайно важливо зрозуміти проблеми та ризики для української сім'ї, як базового інституту суспільства, а також її роль у цих екстремальних умовах.

У періоди економічних, соціальних і військових випробувань активізується захисна функція сім'ї: починає працювати перевірений історичним досвідом механізм виживання через взаємодопомогу і взаємозахист членів родини. Найбільшим викликом для населення України за

роки незалежності, а отже, і для сім'ї, стала збройна агресія Російської Федерації. Війна докорінно змінила умови життя української родини. Спочатку, у 2014—2015 роках, деформація умов торкнулася переважно окремих регіонів країни — Донецької і Луганської областей, але вплинула і на все населення країни. У цих критичних обставинах сім'я, яка є стійким і традиційним інститутом суспільства, відіграє найзначущішу роль у механізмі самозбереження населення. У воєнних умовах та внаслідок соціально-економічної дезорганізації, що викликана війною, сім'я стає опорою: виявлення сімейної солідарності, взаємопідтримка, турбота, обмін ресурсами та послугами між її членами дозволяє забезпечити життєдіяльність і навіть захистити життя родини.

У цей період діє перевірений багаторічним досвідом сімейний механізм виживання та збереження людського життя, і захисна функція сім'ї посилюється. Значна частина переселенців, які були змушені швидко покинути зону конфлікту, отримує допомогу, а часто навіть переїжджає до родичів у безпечніші регіони країни. У 2014 році половина переселенців, що раптово залишили зону бойових дій, знаходили притулок у своїх родичів, а 23% отримували допомогу з переїздом. Схожа ситуація, але в більшому масштабі, спостерігалася у 2022 році, особливо в перших місяцях повномасштабної війни: багато сімей надавали притулок і допомагали своїм родичам.

Після 24 лютого 2022 року повномасштабна війна кардинально змінила життя всієї країни і фактично кожної родини. Через військові дії та масові обстріли в багатьох регіонах було зруйновано нормальні умови існування населення — житло та соціальну інфраструктуру, що унеможливило реалізацію основного права людини — права на безпечне життя. Трагедією для багатьох сімей та суспільства загалом стали величезні людські втрати. Втрати серед військових не розголошуються, а щодо цивільного населення, станом на 15 січня 2023 року, Управління ООН з прав людини повідомило про 18 358 жертв: 7031 вбитих і 11 327 поранених, зазначивши, що фактичні цифри

можуть бути значно вищими. За час війни загинула 461 дитина, поранено — 922, депортовано — 16 207 (інформація станом на 12 лютого 2023 року) [61, с. 12].

Якщо говорити про соціологію війни, то це поняття охоплює набагато більше, ніж просто вивчення самої війни. По суті, вона охоплює все, що стосується всесвітньої соціальної структури, або навіть все, що стосується загального існування людства, тільки у вигляді, перевернутому задом наперед, у вигляді світу у зміненому стані свідомості — світу, який вкотре став залежний від війни в нинішній епохі. Це не лише аналіз того, що відбувається прямо зараз під час війни, але й дослідження всього, що пов'язане з війною у соціальному та людському аспектах.

Сучасні події піддавали нашу українську сім'ю випробуванню. Багато родин зазнали розриву через переселення жінок та дітей у безпечні місця, як за межами нашої держави, так і всередині неї, причому частина родин залишилася на окупованих територіях. Чоловіки, які воюють, захищають нашу країну, а також свої родини. Таким чином, в умовах війни виникає проблема дистанційної сім'ї, коли її члени перебувають віддалено один від одного на тривалий період часу. Науковці раніше досліджували цю проблему через міграцію працівників за кордон, але сьогодні розрив у сім'ї має іншу природу, яка набуває нового та унікального досвіду. Багатьом жінкам тепер доводиться самотужки виконувати різні сімейні обов'язки. Крім того, в кризових ситуаціях сімейні відносини стають особливо важливими, а люди переосмислюють життєві цінності, змінюючи свої пріоритети. В цей час з'являється страх втраченого часу та можливостей, що може призвести до психологічної травматизації.

Стрес в умовах війни відрізняється від звичайного, адже в мирний час багато людей недооцінювали проблеми, пов'язані з відсутністю базових потреб, таких як вода, їжа, тепло, а також розлука та переїзди. Жінки змушені бути сильними і відповідальними за себе та своїх дітей у чужих країнах. Психологи також відзначають у жінок стан тривоги за своїх близьких, який

перебуває на високому рівні навіть під час їхнього повсякденного функціонування.

Сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя, такі як плюралізація форм сімейних об'єднань та шлюбних відносин, підвищення віку одруження та народження дітей, а також поширення позашлюбної народжуваності, поєднувалися з досить високим рівнем шлюбності та збереженням сімейної солідарності поколінь.

Сімейна структура населення була типовою для сучасного розвиненого суспільства: поширення «класичних» типів сімей (простих та розширених нуклеарних сімей, у яких проживала більшість населення) поєднувалося з поступовою трансформацією сімейної структури. Стали звичними однобатьківські та реструктуровані сім'ї, транснаціональні сім'ї, прийомні сім'ї та шлюбні союзи без офіційної реєстрації.

Найбільш гострими проблемами української сім'ї протягом останніх двох десятиліть були: нестабільність шлюбу, високий рівень розлучень, масова одностаттєвість сімей, невиконання частиною сімей своїх батьківських обов'язків, що призвело до проблеми соціального сирітства, велика кількість однобатьківських сімей (у 2021 році в 17,9% сімей з дітьми діти не мали одного чи обох батьків), а також невирішені гендерні проблеми сімейного життя.

Патогенна сімейна ситуація, яка призводить до глобальної незадоволеності в родині, полягає у значній розбіжності між очікуваннями особистості від сімейного життя та його реальними аспектами. Наприклад, "швидкі шлюби", які зараз досить поширені, можуть стати причиною такої патогенної ситуації. Це може викликати стан фрустрації, який може мати численні негативні наслідки і сприяти розвитку різних психогенних захворювань. У випадку, коли незадоволеність усвідомлена, подружжя зазвичай відкрито визнає, що сімейне життя не відповідає їх очікуванням, що може призвести до конфліктів між ними. Ця ситуація може викликати агресію, спрямовану на іншого партнера, що підсвідомо вказує на його причетність до незадоволеності. Щодо незадоволеності, яка неусвідомлюється повністю,

характерною є поступове наростання фрустрації. Такий стан може виявлятися у «нервовості» та висуванні нереальних причин, які приховують справжні проблеми, що часто призводить до розпаду сім'ї. Наприклад, жінки, які перебувають за кордоном, можуть зіткнутися з можливістю переосмислення свого сімейного життя.

«Сімейна тривога» зазвичай виникає через невпевненість особистості у важливих аспектах сімейного життя, таких як почуття щодо себе або невпевненість у власних здібностях. Цей стан може також викликати почуття безпорадності, коли людина відчуває, що не може вплинути на хід подій у сім'ї. Така тривога може стати основою для гострих афективних реакцій і реактивних психозів, таких як реактивна депресія.

У цих екстремальних умовах виконання основних функцій сім'ї вкрай ускладнено, а забезпечення фізичного та соціокультурного відтворення населення значною мірою зводиться до його виживання. Основним завданням сім'ї часто стає не народження і виховання наступних поколінь, а елементарне виживання членів родини та фізичний захист дітей від небезпеки. Військова небезпека, зокрема необхідність захистити дітей, стала причиною вимушеної міграції великої кількості населення, переважно жінок та дітей, як у безпечніші регіони країни, так і за її межі. За даними опитувань соціологічної групи «Рейтинг», у березні-квітні 2022 року 20% дорослого населення країни змінило місце проживання. Крім того, 44% українців довелося тимчасово розділитися зі своєю сім'єю, причому найбільше таких випадків (54%) було на сході країни.

За даними бесід із біженцями, аналізом спостережень та даних, війна становить виклик для осіб і громад, які переживають її. Особливо це впливає на стосунки між дорослими і психічний стан дітей. Це призводить до взаємних обвинувачень, збільшення негативних почуттів до близьких, а, отже, до формування негативного уявлення про одного з батьків. Це в свою чергу сприяє тому, що дитина відчувається розгубленою, не може адаптуватися до нової ситуації в сім'ї. Звичайна «схема» повсякденного життя, яка надавала їй

відчуття безпеки, руйнується.

Нова реальність і щоденне перебування в іншій країні одного з батьків вимагає від іншого батька чи матері взяти на себе обов'язки та відповідальність за дітей та решту родини. Член родини, який бере на себе опіку над дитиною чи дітьми, змушений негайно приймати рішення, наприклад, пов'язані з їхнім здоров'ям (реабілітацією) або освітою.

Основні ролі батьків та функції сім'ї стають уразливими у разі відсутності батьків, що порушує відчуття безпеки у дітей. Від'їзд або, краще сказати, те, що можна назвати втечею чи евакуацією батьків, є травматичним для дитини, оскільки вона відчуває себе самотньою та наляканою в іншій культурі, з іншою мовою та способом спілкування. Члени українських сімей, які залишаються в країні, також важко переносять розлучення [50].

Враховуючи відсутність обраних членів сім'ї, які залишаються за кордоном та працюють там, можна виокремити такі типи мігрантських сімей:

1. сім'я мігрантів, де батько працює поза межами дому, а мати бере на себе обов'язки щодо дітей та домогосподарства;
2. сім'я мігрантів, де мати працює поза межами дому, а батько бере на себе відповідальність за дітей та домогосподарство;
3. сім'я мігрантів, де обидва батьки працюють за кордоном, а догляд за дітьми покладено на бабусь, дідусів, інших родичів (тітки, дядька), дорослих братів і сестер, можливо, неродинних осіб, таких як сусіди або друзі сім'ї. [51]

Кожна з описаних сімей переживає віддаленість від родичів, що призводить до порушень у функціонуванні сімейного середовища, особливо у виконанні сімейних обов'язків. У зв'язку з такою ситуацією, що виникла через війну та її соціальні наслідки, з'явилися нові типи сімей, що сформувалися внаслідок міграції. В літературі можна зустріти різні терміни, які описують сім'ї біженців з України, відповідно до їх структури та соціального стану:

1. «тимчасово неповна сім'я», де один або обидва батьки тимчасово знаходяться віддалено від дому;

2. «неповна сім'я через тимчасову відсутність одного з батьків»;
3. «неблагополучна сім'я», яка не виконує своїх основних завдань та не задовольняє потреби членів сім'ї;
4. «роз'єднана сім'я», де діти залишаються під опікою родичів через міграцію одного або обох батьків.

Крім того, існують такі визначення:

1. «структурно неорганізована сім'я», яка також може називатися тимчасово неповною;
2. «транснаціональна сім'я», яка характеризується просторовим розділенням;
3. «емігрантська сім'я»;
4. «кочова, переміщена, роз'єднана сім'я».

В аналізі, який провела В. Данілевич, використовується термін «просторово/географічно відокремлена сім'я», який описує сім'ї, що переживають «розділення фізичне, але не емоційне». Ці сім'ї проживають окремо за кордоном, але мають відчуття єдності та взаємної підтримки. Дослідниця стверджує, що «фізична сепарація не означає припинення сімейних зв'язків, тому можна вважати, що така сім'я все ще залишається спільнотою». Отже, «сім'я на відстані» продовжує функціонувати, незважаючи на географічну віддаль і розділеність, адже її члени разом приймають рішення та діють разом, що свідчить про те, що їх роз'єднання не позбавляє їх сімейного статусу. Сім'я мігрантів діє «понад кордонами» на основі спільно ухвалених рішень та спільної діяльності, які є конкретними і відчутними. [6]

Висновки до розділу 1

Сім'я — це складна та різноманітна соціальна група, що об'єднує різні

вікові, статеві та професійні підгрупи, що впливають на внутрішні відносини. У центрі уваги знаходиться родинна близькість, яка формується за допомогою унікальних зв'язків між батьками і дітьми, сприяючи ефективному спілкуванню, підсилюючи його виховну силу та сприяючи інтенсивному освоєнню моральних цінностей батьків. Поведінка та відношення дитини до інших людей та подій часто визначаються її усвідомленням моральних позицій батьків через звички, судження та оцінки.

Кожна сім'я має свої основні функції та відчуває відповідальність за їх виконання, включаючи забезпечення матеріальних потреб, житлових умов, збереження та розвиток сімейного потомства, створення здорового сімейного клімату та внутрішньосімейного спілкування, виховання дітей та передачу соціального досвіду, організацію відпочинку та розваг.

В сучасному Українському суспільстві спостерігається певна перебудова в сфері сімейних відносин, викликана політичними, соціально-економічними та іншими змінами. Хоча глобальної трансформації у цій галузі не відбулося, багато інституцій пристосувалися до сучасних умов, у тому числі і на рівні законодавства, відповідаючи реальності. Ці зміни в першу чергу стосуються сімейного інституту. Процес «розмивання» системи норм поведінки у сфері шлюбу та сім'ї, зміна уявлень про суть сімейних прав та обов'язків, особливо серед молоді, вплинули на традиційну форму шлюбу та сім'ї, спричинивши значне поширення альтернативної форми співжиття - створення сім'ї без реєстрації шлюбу.

У контексті соціології війни це поняття охоплює все, що стосується всесвітньої соціальної структури та загального існування людства, у вигляді, перевернутому задом наперед, у вигляді світу у зміненому стані свідомості — світу, який вкотре став залежний від війни в нинішній епохі. Це не лише аналіз того, що відбувається прямо зараз під час війни, але й дослідження всього, що пов'язане з війною у соціальному та людському аспектах.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

2.1 Методи реалізації соціологічного дослідження

Війна завжди означає конфлікт, де є нападаюча і оборонна сторони, і завершується вона перемогою. Перемога в класичному розумінні це успішне завершення війни, досягнуте шляхом розгрому чи капітуляції противника та досягнення поставлених цілей. Це означає надання переваги однієї стороні над іншою, яка виявляється у повному придушенні здатності противника до опору, трансформуючись в політичну перемогу через укладення мирного договору, що відображає ролі переможця та його союзників після війни.

Політичне значення перемоги війни потрібно розглядати з урахуванням політичних цілей, що ставляться перед нею, враховуючи характер війни - обмежений або тотальний, та її соціально-політичний характер. Ці цілі можуть змінюватися під впливом обставин і ходу військових дій, що підкреслює специфіку взаємозв'язку між війною і політикою. Заміщення політичних цілей ідеологічними установками для військового планування може негативно вплинути на результати війни та її наслідки, як це показує історія.

Роль війни в історії не обмежується лише періодом її проведення та безпосередніми наслідками. Справжній вплив війни на історію проявляється у наслідках, які включають зміни у розподілі суспільно-економічних, політичних і духовних сил між державами та всередині них. Ці зміни виникають внаслідок втрат і ступеня досягнення поставлених цілей сторін, що брали участь у військових діях. Можна виділити безпосередні та віддалені наслідки війни. Оцінювати історичну роль війни необхідно лише в межах певної епохи, оскільки кожна нова епоха вимагає нового підходу до проблеми війни і миру. Н

Наслідки «гібридної» війни на Донбасі вже стали жахливими, але можуть стати ще гіршими. Нові форми культурного шоку та травми можуть

призвести до загострення відносин між Україною та Росією, зумовивши поширення русофобії, українофобії та непорозуміння.

Метою даного соціологічного дослідження є аналіз результатів дослідження аналізі впливу воєнного конфлікту на сімейні відносини в Україні з метою виявлення тенденцій у динаміці шлюбів, розлучень і народжуваності, а також їхніх соціокультурних та економічних детермінант. Для обробки даних та побудови графіків і результатів роботи було застосовувано програму Excel та табличний метод підрахунків. Результати будуть оброблені за допомогою методів узагальнення, дедукції та індукції.

Соціологічне дослідження базується на матеріалів опитування, яке проводилось в листопаді 2022 року на тему «Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства» на базі онлайн-опитування за допомогою гугл-форми, статистики з офіційного сайту Державної служби статистики України, даних Сьомого загальнонаціональне опитування: Адаптація українців до умов війни (березень 2024). Соціологічна група «Рейтинг», та підрахунків і показників з сайту Opendatabot.

Перша частина аналізу – це вивчення динаміки сімейних відносин у період воєнного конфлікту в Україні. Дане дослідження є важливим в аспекті визначення важливості стану та ролі інституту сім'ї, який виконує ключові функції, такі як планування та народження дітей, соціалізація, забезпечення культурної неперервності суспільства та передача суспільних норм і цінностей новому поколінню. Серед фундаментальних обов'язків можна виокремити духовний розвиток членів сім'ї, зміцнення основ шлюбного союзу, забезпечення реалізації потенціалу молодого покоління, організацію раціонального дозвілля сім'ї та окремих її членів, а також надання рекреаційної, емоційної та соціальної підтримки.

Наступна частина аналізу – це висвітлення та аналіз показників соціологічного дослідження стану сімейних відносин в умовах воєнного конфлікту в Україні. Це дозволить визначити основні детермінанти та

проблеми впливу війни та стресу на стан та перспективу сучасних сімейних відносин в Україні.

Отже, дослідження сімейних відносин в умовах воєнного конфлікту в Україні ставить перед собою важливе завдання активізувати дослідження в галузі соціології війни, розширюючи методологічну базу і категоріальний апарат. Це допоможе розв'язати багато теоретичних і практичних завдань, пов'язаних з вивченням закономірностей війни, її сутності, трансформації цілей, масштабів, характеру і засобів збройної боротьби, а також наслідків військових дій для конкретних країн та всього людства.

2.2 Динаміка сімейних відносин у період воєнного конфлікту в Україні

Воєнні події на Сході України мають складні психологічні наслідки для всього населення країни. Ці наслідки виявляються не лише у психологічних проблемах учасників АТО, їх сімей та внутрішньо переміщених осіб, але й у громадян, які лише спостерігають за подіями на Сході. Дослідники військових конфліктів вказують на їх деструктивний вплив на індивіда і спільноту, їх ефективне функціонування. Унікальність військового конфлікту на території України полягає в тому, що в нього залучені близькоспоріднені держави і нації. З одного боку барикад опинилися рідні, друзі, колеги, які є громадянами країни-агресора або підтримують представників протилежного табору. Це змушує людину переосмислити свою позицію щодо складної ситуації, що виникла, та активніше відстоювати власні погляди і переконання. Як наслідок, ми спостерігаємо ускладнення спілкування і міжособової взаємодії між близькими та родичами. Чим ближчі взаємини, тим складніше приймати протилежну позицію іншої сторони.

В умовах повномасштабної війни українці не відмовляються від

шлюбу, що підтверджується зростанням кількості зареєстрованих шлюбів у 2022 році. Динаміку шлюбів за останні два роки показала графіку рис. 2.1.

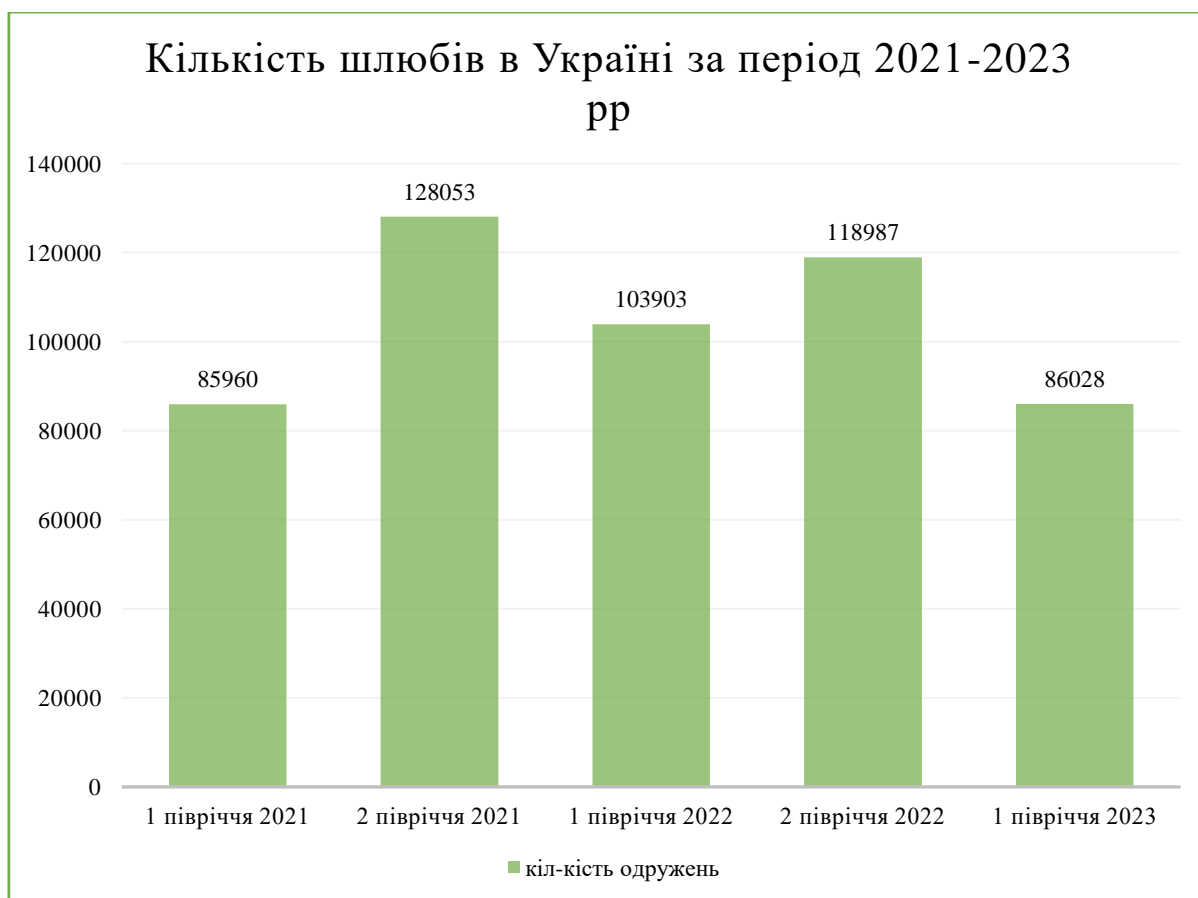

Рис. 2.1 Кількість зареєстрованих шлюбів в Україні за період 2021-2023 рр

Джерело: побудовано автором на основі [57, 58]

Як видно з рисунку 2.1, за першу половину 2023 року було зареєстровано 86028 шлюбів на території України [49]. Це на 27,6% менше зареєстрованих шлюбів, ніж у другому півріччі минулого року, коли було зафіксовано 118987 шлюбів, та на 17% менше, ніж у першому півріччі минулого року (103903 шлюбів зафіксовано). Проте ці показники не відійшли далеко від показників першого півріччя 2021 року. Хоча потім же у другій половині 2021 показники підскочили аж на 48% [48].

За період з січня по листопад 2022 року зареєстровано 209 818 шлюбів, що на 9101 більше, ніж за аналогічний період минулого року. Навіть у 2014–2015 роках, коли відбувалися військові дії в Донецькій та Луганській областях, кількість зареєстрованих шлюбів зросла у всіх інших областях України. Зростання кількості шлюбів у воєнний час пояснюється тим, що загроза війни

прискорює прийняття рішень стосовно шлюбу: пари, які раніше не поспішали офіційно оформити свій союз з різних причин, реєструють шлюб у період військових дій і мобілізації.

На рис. 2.2 представлена статистика кількості одружень в містах України за 2023 рік.

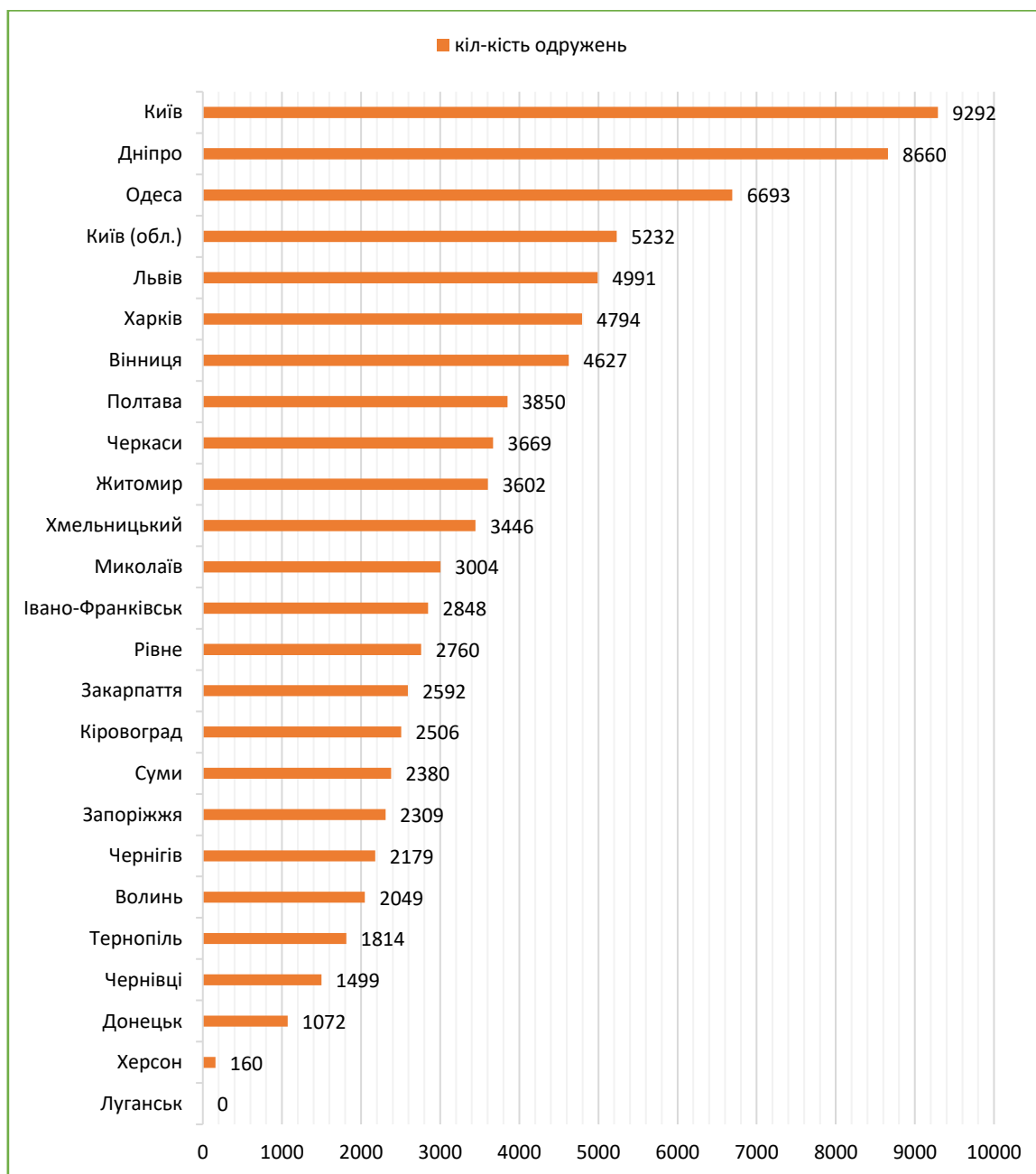

Рис. 2.2 Кількість одружень в містах України за 2023 рік

Джерело: побудовано автором на основі [57, 58]

З рис. 2.2 побачити на графіку Київ лідує по кількості зареєстрованих шлюбів серед усіх міст України – за перше півріччя 2023 було зареєстровано 9292 шлюби. Це на 5% менше, ніж у 2022 та 2021 роках. Суттєве зменшення

кількості реєстрацій в порівнянні до 2022 року, спостерігається на Запоріжжі – на 36% менше, на Дніпропетровщині (яка у минулому році була лідером по кількості зареєстрованих шлюбів) – на 34% менше, на Тернопільщині – на 32% менше. Побільшення реєстрацій шлюбів в порівнянні з 2022 роком спостерігається лише в Харкові (на 19%) та в Сумах (на 6%).

Для жінок мобілізованих чоловіків офіційний шлюб може забезпечити більшу впевненість та захист: у разі полону, зникнення чи поранення чоловіка вони мають більше можливостей звернутися за допомогою. Чоловіки також відчують, що їх сім'я стає більш захищеною, особливо якщо у них є діти. Деякі шлюби реєструються на емоційному хвилі перед відправленням на фронт після короткого знайомства, що є типовою реакцією на стресові ситуації. Це може призвести до різних результатів: деякі з пар можуть не витримати випробувань часом, а інші можуть стати основою міцної сім'ї.

Відтак, протиріччя в сучасному українському суспільстві, що виявляється у соціально-економічному розшаруванні населення, спонукало сім'ю відновити свою роль у передачі соціального статусу, хоча в розвиненому демократичному суспільстві таке втручання не відповідає принципам рівних можливостей. Отже, у сучасному українському суспільстві сім'я несе значний обсяг неспецифічних функцій, значення яких у багатьох випадках набуває захисного характеру, але продовжує виконувати свої специфічні завдання, такі як дітонародження, виховання та утримання дітей. Незважаючи на нові тенденції у розвитку інститутів шлюбу і сім'ї, спосіб виконання специфічних функцій сім'ї, в більшості випадків, залишається традиційним: значна більшість дітей (у 2007 році - 78,6%, у 2008 році - 79,1%) народжується у батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. Більшість українських дітей виховуються у повних сім'ях, де проживають з батьками.

За аналізом динаміки розлучень в Україні у період повномасштабної війни нижче подано графік, на якому можна побачити часткове зростання розлучень в Україні у період 2021-2023 рр.

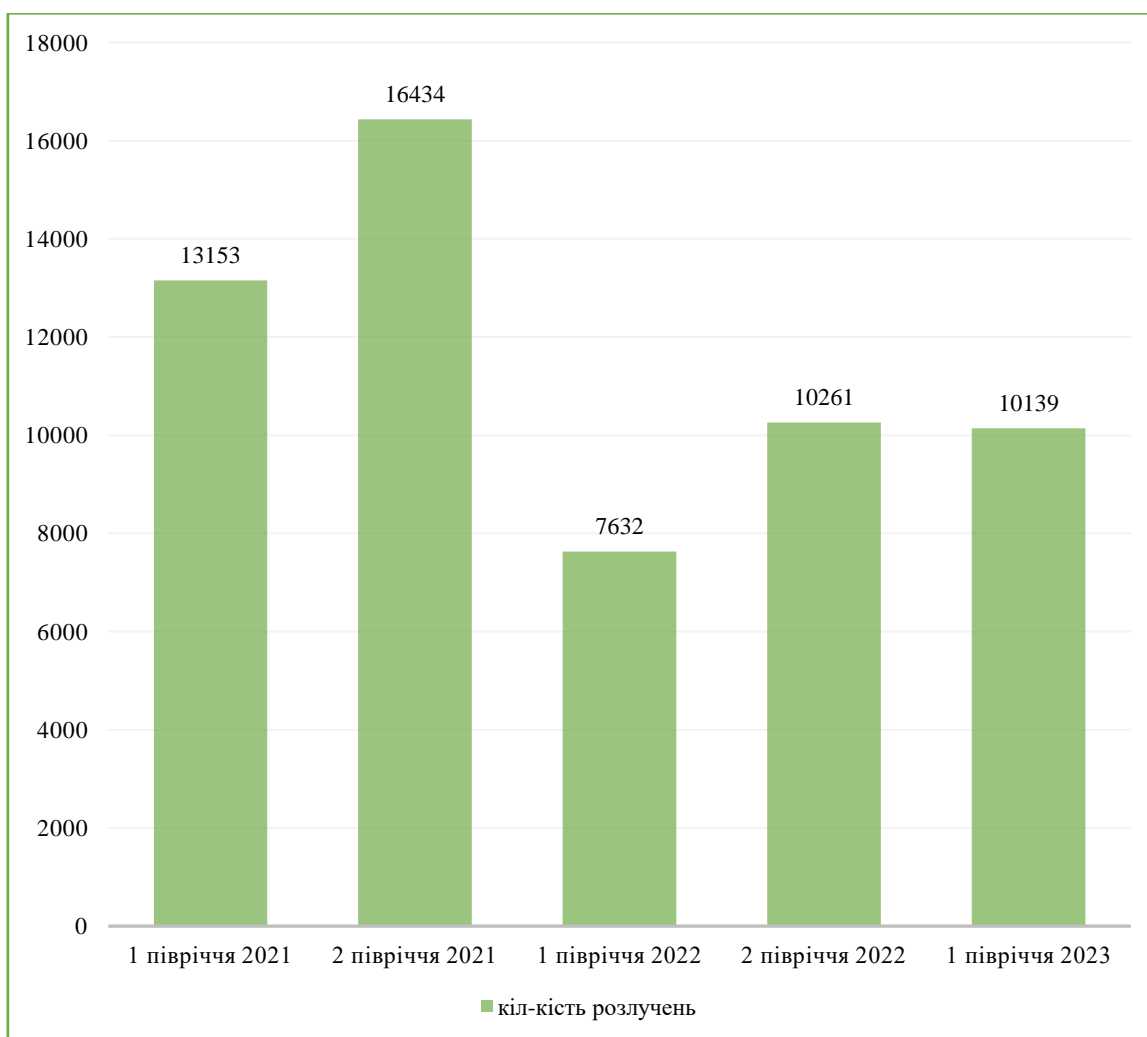

Рис. 2.3 Кількість розлучень в містах України за 2023 рік

Джерело: побудовано автором на основі [57, 58]

З рисунку 2.3 видно, що кількість розлучень в порівнянні до минулого півроку майже не змінилася, проте в порівнянні до цього ж періоду торік – збільшилася на 32,9%. Але якщо порівнювати показники першого півріччя з першою та другою половиною 2021 року, то можна помітити, що кількість розлучень значно зменшилася (відносно першого півріччя 2021 року – на 22,9%, відносно другого – 38,3%). [8]

У 2023 році найбільша частка розлучень припадає на Київ – 1678. Порівняно з першим півріччям 2022 року їх кількість зросла майже вдвічі, та на 14% порівняно до відповідного періоду 2021. [8] Суттєве зростання кількості розлучень в порівнянні з 2022 роком спостерігається в Харкові, Тернополі та Миколаїві.

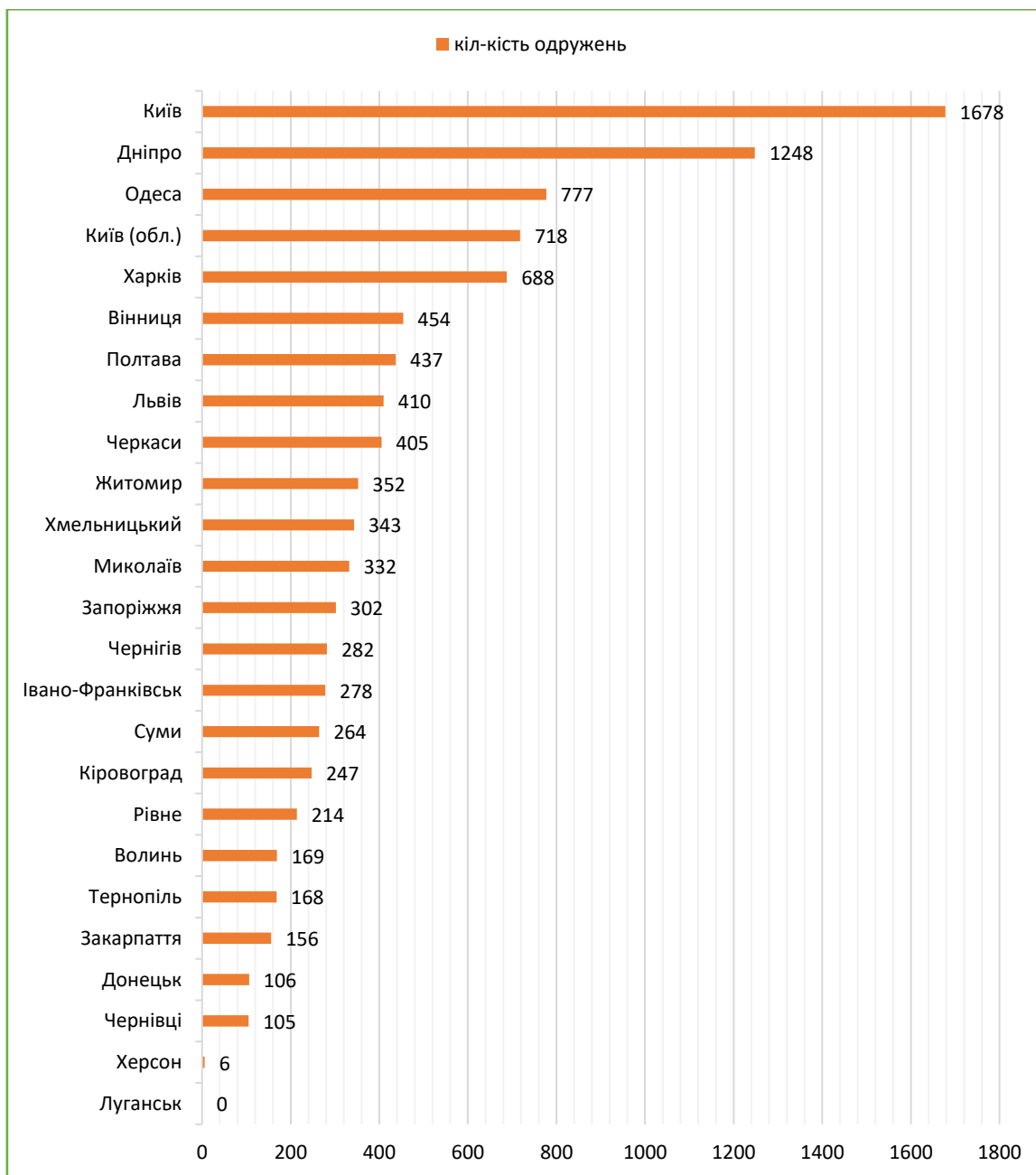

Рис. 2.4 Кількість розлучень в містах України за 2023 рік

Джерело: побудовано автором на основі [57, 58]

Найпоширенішою причиною збільшення розлучень у воєнний час вважають те, що через відстань люди почали жити по-іншому та перестали бачили сенс у своєму шлюбі. Також суцільна втома від усіх обставин може бути причиною розірвання шлюбу.

Розпад подружжя через мобілізацію та інтенсивну примусову міграцію, що супроводжується гендерними дисбалансами, часто призводить до розриву сімейних зв'язків і ослаблює шлюбні та родинні відносини. Особливо вразливими до цього є сім'ї, в яких жінки перебувають за кордоном, оскільки

у такому випадку спілкування між подружжям здійснюється переважно через інтернет.

Соціологи стверджують, що подружжя, які не мають особистих зустрічей протягом тривалого часу і взаємодіють виключно в онлайні, з часом можуть втратити зв'язок із спільними сімейними моментами, оскільки їхні життєві контексти стають відмінними, а спільних інтересів стає все менше, що призводить до послаблення шлюбних зв'язків і фактичного розриву без офіційного розлучення. Віддаль у сімейному житті може зміцнювати відносини лише у випадку, якщо пара може жити в двох різних країнах, що у сучасній ситуації, коли чоловік може виїжджати за кордон як волонтер або державний службовець, є дуже рідкісним. Проте такі можливості стають важливими в умовах воєнного стану.

Таким чином, хоча зараз в Україні мало зареєстровано розлучень, в майбутньому можна очікувати збільшення рівня розлучуваності, особливо якщо війна триватиме тривалий час і буде потреба у перебуванні в більш безпечних регіонах, передусім за кордоном, для значної кількості жінок з дітьми.

Статистика динаміки народжуваності в Україні у період повномасштабної війни подана на рис. 2.5.

Народжуваність в Україні у 2023 році в порівнянні з 2022 роком зменшилася на 53,7%. Взагалі можна побачити невтішну динаміку після 2012 року – народжуваність зменшується приблизно на 7% щороку. Але особливим стрибком униз був період після початку повномасштабної війни. [9]

У 2024 році демографи прогнозують зменшення народжуваності і висловлюють сумніви щодо можливості настання «бєбібуму» у наступні роки. Таким чином, можна очікувати подальше зниження показників дитячості в сім'ях.

Вирішальним чинником для хоча б часткового покращення ситуації є створення безпечного середовища для виховання та народження дітей, що передбачає завершення війни і вирішення найважливіших проблем, що

стосуються сімей у післявоєнний період.

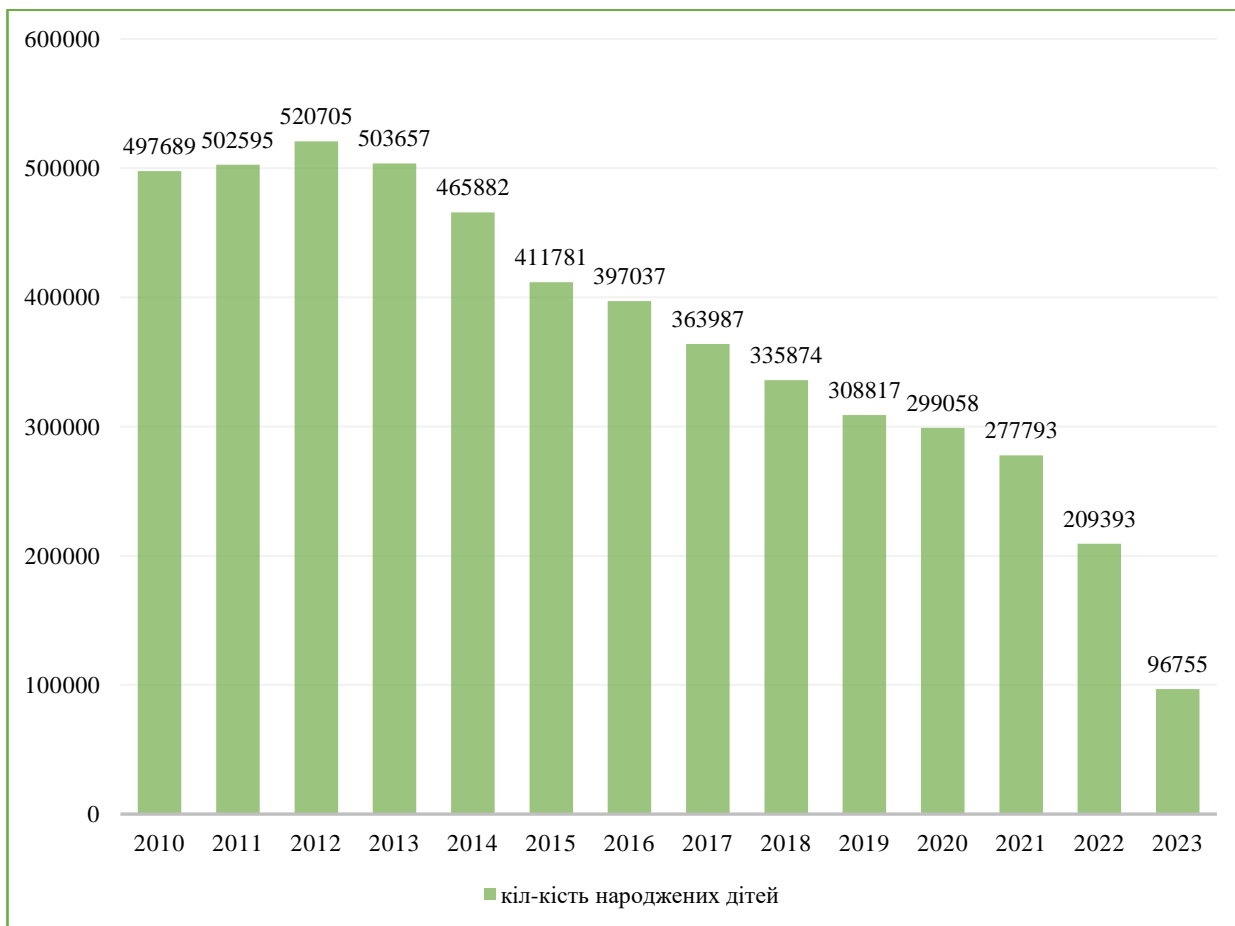

Рис. 2.5 Народжуваність в Україні за період 2010-2023 рр

Джерело: побудовано автором на основі [57, 58]

У результаті соціологічного опитування в кінці 2023 року жінок у місті Тернопіль та Вінниця було встановлено, що більшість тих, хто має одну дитину, виражають бажання народити ще одного, але з умовою, що настане мир і буде безпечно, а також залежно від ситуації у країні після закінчення війни. Вони підкреслюють, що багато буде залежати від того, як будуть відбудовуватися міста і села, яка буде міжнародна допомога і які можливості відкриються перед громадянами країни. Ослаблення та поступова руйнація подружніх зв'язків може призвести до зростання рівня розлучень у населення [59].

Смерть або примусова міграція працездатних членів родини призводить до порушення вікового складу населення та зростання кількості старших людей (самотніх або у парах), які не отримують необхідної

економічної допомоги та підтримки в побуті. У минулому українські сім'ї традиційно брали на себе обов'язки щодо догляду за найстаршими, хворими або інвалідами, але в сучасних умовах, через мобілізацію, передчасну смерть або примусову міграцію, це часто стає неможливим. Це може призвести до раптового погіршення якості життя серед старших людей. Літні українці є однією з груп населення, яка найбільше страждає від війни.

Статистика та дані показують, що в цей період у старших людей, так само як і у наймолодших, відзначається менша життєздатність, високий рівень психологічного стресу, ймовірно, через скорочені можливості дбати про себе, обмеження матеріальних ресурсів та обмежений доступ до необхідних медичних і соціальних послуг. Покращення доступу до медичних і соціальних послуг може допомогти у зменшенні цих проблем [60].

У 2022 році, у період війни, спостерігалася негативна динаміка щодо зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яка була позитивною перед воєнним часом (рис. 2.6).

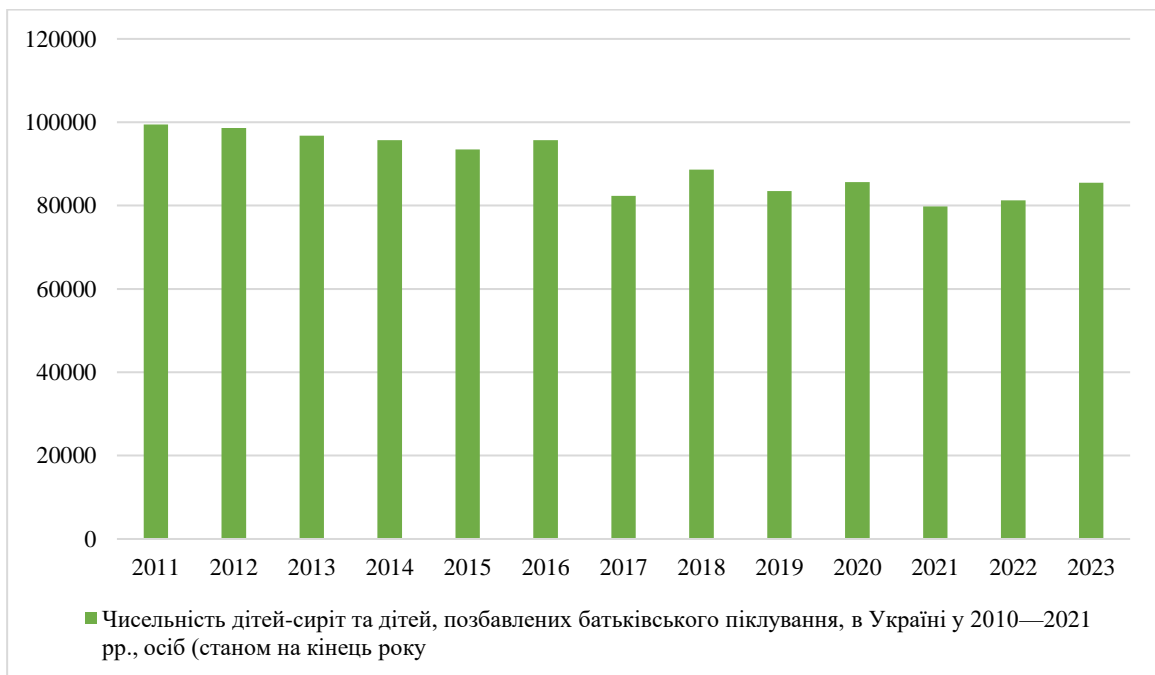

Рис. 2.6 Чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у 2010—2023 рр., осіб (станом на кінець року)

Джерело: побудовано автором на основі [61]

Ця тенденція була припинена через збільшення кількості дітей, які

постраждали внаслідок війни: батьки деяких з них загинули, отримали тяжкі поранення, зникли безвісти або були примусово депортовані. Створення сприятливих умов для життя та розвитку цієї категорії дітей є складною задачею. Систематична політика стосовно їх піклування має передбачати можливість виховання в сімейному або сімейноподібному середовищі (у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, у сім'ях опікунів), яке максимально наближене до сімейного.

Якщо розглядати Харківську область, то у 2021 році, під час періоду карантину, сектор відділу Центру надання адміністративних послуг Харківської області продовжував працювати без перерв та не обмежував прийом громадян щоденно.

В аспекті даної частини в таблиці 2.1 подано статистику обсягу оброблених запитів в даній державній установі за 2022-2023 рр.

Таблиця 2.1

Статистика діяльності відділу Центру надання адміністративних послуг Слобожанської селищної ради Чугуївського району Харківської області

Показник	2022	2023	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення
загальна кількість адміністративних послуг, надання яких запроваджено через центр	158	282	124	78,48%
кількість адміністративних послуг, надання яких запроваджено через центр і виконання яких можливо під час воєнного стану	150	282	132	88,00%
в тому числі:				
міських/селищних та сільських рад	8	14	6	75,00%
послуг, згідно постанови КМУ № 523 від 16.05.2014 р.	173	268	95	54,91%
послуг, згідно постанови КМУ № 523 від 16.05.2014 р.	59	75	16	27,12%

Джерело: побудовано автором на основі зібраних даних [47, 50, 52]

Крім того, працівники сектору прийняли заходи для забезпечення більшої безпеки як працівників, так і відвідувачів під час їх візиту. При цьому

від початку війни через відділ надання адміністративних послуг залишилось можливо отримати послуги реєстрації зміни місця проживання та реєстрації актів цивільного стану. Проте послуги «єМалятко», комплексна паспортна послуга та послуга ID-оформлення паспорту є недоступними; крім того неможливими є реалізація послуг з оформлення водійських прав та зміни власності автомобіля, реєстрація/перереєстрація транспортних засобів. За 2022 рік в сукупності було здійснено обслуговування клієнтів 3160-ти запитів адміністративного напрямку.

Відтак, в 2022 році було зареєстровано та укладено 425 актів цивільного стану в Слобожанської селищної ради Чугуївського району Харківської області. А в 2023 році ця цифра становила – 406 заяв. Послуг з ДЗК в 2023 році було надано – 19 запитів, даних за 2022 рік немає.

Основна мета електронної бази даного органу місцевого самоврядування полягає у веденні повного обліку адміністративних порушень за статтями 197 і 198 КУпАП на території Харківської області та виявленні повторних порушень, що можуть призвести до накладення штрафних санкцій. Збори з цих штрафів спрямовуються до місцевих бюджетів. Додаткові пояснення з цього питання також регламентуються листом Харківської облдержадміністрації від 01.07.2016 № 24-2895/0/2-16 до місцевих голів і голів райдержадміністрацій для подальшого поширення серед органів місцевого самоврядування, що діють у районах Харкова. Цільові напрямки цієї бази даних включають: державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень та державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

З 2023 році відновився реєстр з надання послуг державної реєстрації майна та реєстрації бізнесу і громадських об'єднань. За статистикою відділу Центру надання адміністративних послуг Слобожанської селищної ради Чугуївського району Харківської області було отримано такі дані (табл. 2.2).

Кількість послуг з реєстрації місця проживання становила 2166 оброблених запитів, при цьому 905 запитів було про формування Витягу з

реєстру місця проживання. В 2022 році ця цифра становила 1236 оброблених запитів. Такі статистичні дані підтверджуються фактором близькості до зони бойових дій та лінії фронту і вимушеного виїзду великої частини населення області загалом в західні та центральну частину країни. А для ставання на облік в потрібно документ про місце реєстрації проживання. Запитів повідомлення про пошкоджене майно в 2023 році було нараховано – 12, а в 2022 році 2 запити. Всього послуг соціального характеру за період 2022-2023 року було надано 2089 оброблених запитів.

Таблиця 2.2

Статистика послуг діяльності відділу Центру надання адміністративних послуг Слобожанської селищної ради Чугуївського району Харківської області, що пов'язані з реєстрацією майна та економічним напрямом діяльності

Показник	2022	2023	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення
Послуги, пов'язані з державною реєстрацією майна	339	1232	893	263,42%
Послуги, пов'язані з державною реєстрацією бізнесу та громадських об'єднань	101	102	1	0,99%

Джерело: побудовано автором на основі зібраних даних [47, 50, 51, 52]

На сьогоднішній день, з метою надання громадянам максимально доступних та якісних соціальних послуг, була здійснена робота щодо впровадження центрів надання адміністративних послуг через даний відділ. Було впроваджено інтеграцію адміністративних та соціальних послуг, а також встановлено практику системної співпраці між структурними підрозділами соціального захисту населення та відділ надання адміністративних послуг у питаннях якісної організації надання послуг, включаючи навчання для адміністраторів [53].

Першочерговими проблемами, що виникли при наданні адміністративних послуг у перші місяці воєнного стану в Відділі Центру надання адміністративних послуг Харківської області насамперед були:

1. Визначення особи в разі втрати всіх документів;
2. Припинення надання послуг, що залежать від державних реєстрів (наприклад, реєстрація бізнесу, нерухомості, транспортних засобів);
3. Закінчення надання однієї з найпоширеніших послуг - реєстрації (декларування) місця проживання, що призводить до ускладнення отримання інших послуг;
4. Перешкоди в роботі застосунку «Дія» [54].

Центр надання адміністративних послуг, в тому числі і відділ Центру надання адміністративних послуг Харківської області служить засобом, щоб замовники уникнули зайвих формальностей та зберегли час, не потребуючи відвідувати різні офіси для отримання документів. Крім того, його принципи сприяють зниженню ризику корупції під час надання послуг. Аналізуючи законодавство та практику цих центрів, можна виявити наступні ключові проблеми, з якими часто зіштовхуються громадяни:

1. Визначення оптимального переліку послуг, які мають бути доступні у цих центрах, залежно від потреб та можливостей громад. Для міст повинен бути наданий широкий спектр послуг, а для сільських громад - переважно життєво важливі послуги [55].
2. Професіоналізм персоналу центрів. Адміністратори повинні бути компетентними у всіх аспектах надання послуг, що зараз не завжди відбувається, особливо в малих громадах.
3. Відсутність єдиного стандарту надання послуг через складність правової системи. Швидкість та своєчасність надання послуг залежить від компетентності адміністратора [56].
4. Невизначеність окремих норм законодавства, що призводить до непослідовності вимог до необхідних документів.
5. Вибір та облаштування приміщень для центрів, особливо у малих громадах, може бути проблемою через обмеженість ресурсів та необхідність забезпечення доступності для всіх груп громадян.

Тому створення та підтримка центрів надання адміністративних послуг

у територіальних громадах вимагає значних зусиль та ресурсів, і навіть після їх об'єднання ресурсів може виявитися недостатньо для забезпечення якісного обслуговування громадян.

Напрями удосконалення системи надання послуг органами місцевого самоврядування визначені у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної влади. Одним з основних завдань цієї реформи є забезпечення доступності та якості публічних послуг відповідно до державних стандартів, з урахуванням наступного:

- забезпечення територіальної доступності послуг, що передбачає їх надання на території громади, де проживає особа;
- забезпечення належної матеріально-технічної бази для надання основних форм публічних послуг (органи місцевого самоврядування повинні мати відповідні приміщення та інфраструктуру);
- забезпечення відкритості інформації про послуги, порядок та умови їх надання; підвищення професійності надання публічних послуг.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг» вирішено змінити законодавчі акти, що регулюють підстави і порядок надання адміністративних послуг, з метою розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання цих послуг.

Підсумовуючи, слід зазначити, що вирішення проблем, які виникають у процесі надання адміністративних послуг, має стати головним пріоритетом для органів місцевого самоврядування. Основні проблеми у цій сфері в умовах воєнного стану, на які варто звернути увагу, включають: визначення оптимального переліку адміністративних послуг для різних типів громад (міських, селищних, сільських); професіоналізм і компетентність працівників центрів надання адміністративних послуг; відсутність єдиного стандарту надання таких послуг; швидкість та своєчасність надання адміністративних послуг; невизначеність окремих норм законодавства; фінансування роботи

центрів надання адміністративних послуг; технічні проблеми надання послуг у режимі воєнного стану. Крім того, для кожної групи адміністративних послуг органами державної влади має бути передбачений чіткий порядок надання, або надання щонайменше найважливіших (базових) послуг у випадку надзвичайних ситуацій, таких як війна.

2.3 Аналіз показників соціологічного дослідження стану сімейних відносин в умовах воєнного конфлікту в Україні

Суспільні відносини в Україні, включно з сімейними, зазнають певної трансформації під впливом політичних, соціально-економічних та інших змін. Хоча глобальної перебудови у сфері сімейних відносин не сталося, багато інституцій пристосувалися до сучасних умов, навіть на законодавчому рівні. Зокрема, ці зміни торкнулися інституту сім'ї. Процес розмивання норм поведінки у сфері шлюбу та сім'ї, а також зміна уявлень про сімейні права та обов'язки, особливо серед молоді, яка є потенційними батьками і матерями, вплинули на класичну форму шлюбу та сім'ї, спричинивши значне поширення співжиття без реєстрації шлюбу.

Крім того, фахівці вже тривалий час звертають увагу на відокремлення сім'ї від батьківства — усвідомлене народження дитини без батька або розлучення батьків. Не варто категорично ставитись до нових форм побудови сімейних відносин, які залишаються в межах правового поля. Однак оцінювати такі зміни слід не лише з точки зору сімейних відносин, а й у контексті виникнення нових батьківських відносин. Йдеться про серйозні зміни в статусі чоловіка та жінки: якщо раніше їх пов'язували подружні права та обов'язки, то зараз на перше місце ставляться їхні права та обов'язки як батьків щодо народженої дитини. Широкомасштабний конфлікт росії проти України призвів до значного соціального потрясіння. Ця ситуація призвела до загрози реалізації життєвих перспектив громадян і суттєво погіршила їхні психологічний стан. Вплив цього конфлікту на кожного українця виявився в

негативних емоційних переживаннях та серйозних загрозах для їхнього психічного здоров'я.

У квітні 2022 року співробітники відділу досліджень демографічних процесів і демографічної політики Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України провели опитування жінок з дітьми, які були вимушені переїхати з міст Києва та Запоріжжя до безпечнішого регіону, а саме до міста Тернополя [59, 60].

Застосовуючи метод глибинного інтерв'ю, було опитано групу жінок у віці від 30 до 42 років, які перебували в шлюбі і мали дітей у віці від 8 місяців до 7 років (65% жінок мали одну дитину, а 35% - двох). Була розроблена анкета, яка містила питання щодо супроводжуваних осіб, місця проживання на момент опитування, виду та потреб у допомозі, а також планів на майбутнє.

Згідно з отриманими даними, 90% опитаних переїхали разом з родичами (більшість з одним або обома батьками або батьками партнера, деякі з братами / сестрами), і кожна третя особа знайшла притулок у своїх родичів. Багато хто отримав допомогу (продукти, одяг, гігієнічні засоби) від родичів та друзів, а також фінансову допомогу від держави та міжнародних організацій. Деякі отримали допомогу (одяг, гігієнічні засоби, продукти) від Червоного Хреста. Майже всі жінки планували повернутися на попереднє місце проживання (лише одна жінка планувала залишитися у новому місті), і ніхто не виявив бажання переїзду за кордон.

Подібну інформацію отримали соціологи в результаті опитування вимушених переселенців у Івано-Франківську у квітні 2022 року: майже половина з переселенців, з яких 80% були жінками (із них 60% мали малолітніх дітей), тимчасово перебувала у своїх родичів. У період війни, коли відсутнє відчуття безпеки та впевненості у майбутньому, психологічний стан людей часто стає нестійким, вони відчувають страх, тривогу та психологічне виснаження. Хоча за результатами опитувань українці у перший рік повномасштабної війни демонструють високий рівень життєстійкості, 40% з них перебувають у напруженому та дуже напруженому стані. В таких умовах

зростає важливість соціально-психологічних функцій сім'ї - зняття емоційного напруження у колі близьких, формування стосунків взаємної турботи і довіри, тепла і ласки - і ці функції отримують захисний характер, сприяють збереженню психічного здоров'я людини і суспільства в цілому.

На рис. 2.7 висвітлено показники за факторами психологічного благополуччя в подружніх пар, де чоловіки мають воєнний досвід.

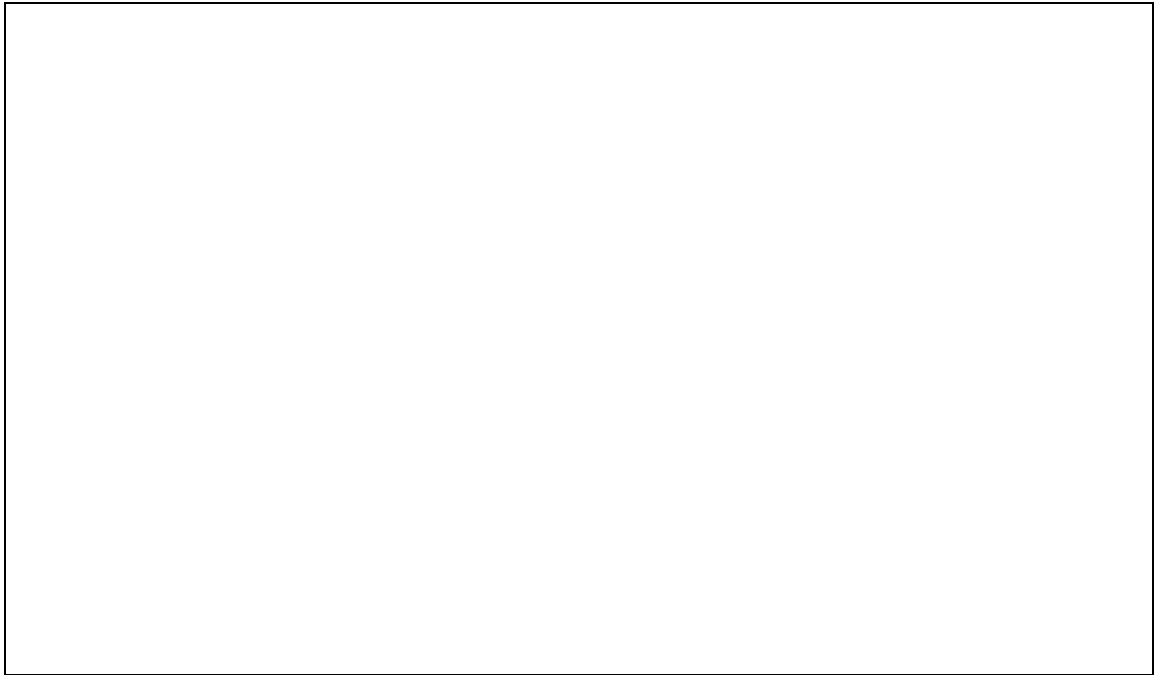

Рис. 2.7 Загальні показники за факторами психологічного благополуччя в подружніх пар

Джерело: побудовано автором на основі [58]

На представленому схематичному зображенні можна наочно спостерігати переважання фактору цілі в житті для чоловіків та значення дітей для жінок. Це ще закладається підсвідомо. Група досліджуваних серед пар за даним фактором набрала бал, що свідчить про важливість та перевагу над іншими факторами, які впливають на формування психологічного благополуччя в даному віковому періоді. Досліджувані пари мають цілі в житті та почуття спрямованості, почуття осмисленості та усвідомлення свого минулого і теперішнього; у них сформуються переконання, які надаються життю сенс. У них є мета, бачення способу її реалізації, а тому і причини, аби жити та досягнути мети. А жінки навпаки більше прагнуть до побудови

власної родини, для них в сучасному прагненні жінок до самореалізації та саморозвитку все ж саме діти залишаються на першому місці.

За результатами опитувальника можна також зазначити, що реалістичність уявлень про психологічне благополуччя призводить до відмови від прагнення до так званого «глобального» щастя та задоволеності життям або повного виключення тривоги, неспокою та життєвих проблем, але виникаючі при цьому протиріччя можуть вносити когнітивний дисонанс в розумінні ситуації як невизначеної, що безсумнівно відобразатиметься на переживанні внутрішнього благополуччя.

Основними аспектами війни, які викликають стрес або сильну знервованість, респонденти зазначити: безпека близьких, втрата джерела доходу / роботи, ризик втрати майна ризик померти під час бойових дій, розлука з рідними, сім'єю, ризик отримати поранення, страх перед тим, що чекає в новому населеному пункті в Україні, проблеми зі зв'язком із друзями / близькими, відсутність можливості покинути країну, проблеми з доступом до медикаментів, в отриманні під час війни поранення, проблеми з доступом до продуктів, відсутність можливості покинути своє місто при можливих бойових діях / окупації, страх перед тим, що чекає за кордоном.

Крім того, деформація статево-вікової структури населення через значні людські втрати, особливо серед чоловіків репродуктивного віку у ході бойових дій, спричиняє зменшення та деформацію шлюбного потенціалу країни, що має негативний вплив на структуру сімей та шлюбів населення. Збільшується число вдів, сиріт та однобатьківських сімей, де жінка самотужки забезпечує виховання та утримання дітей, що погіршує економічне та виховне становище в таких родинах. Також спостерігається зростання сімей, де опіку про дітей несуть не їхні батьки (через загибель, участь у бойових діях, тяжке поранення або депортацію), а родичі, такі як бабуся, дідусь чи інші родичі. Відсутність батьків і, отже, нестача дитині необхідної батьківської любові, турботи та уваги дуже важко компенсувати, що створює ризик виникнення психологічних та емоційних проблем і ще більше погіршує економічне та

виховне становище в таких сім'ях.

На рис. 2.8 подано результати соціологічного дослідження визначення основних причин відчуття останнім часом стресу або сильної знервованості в сімейних пар.

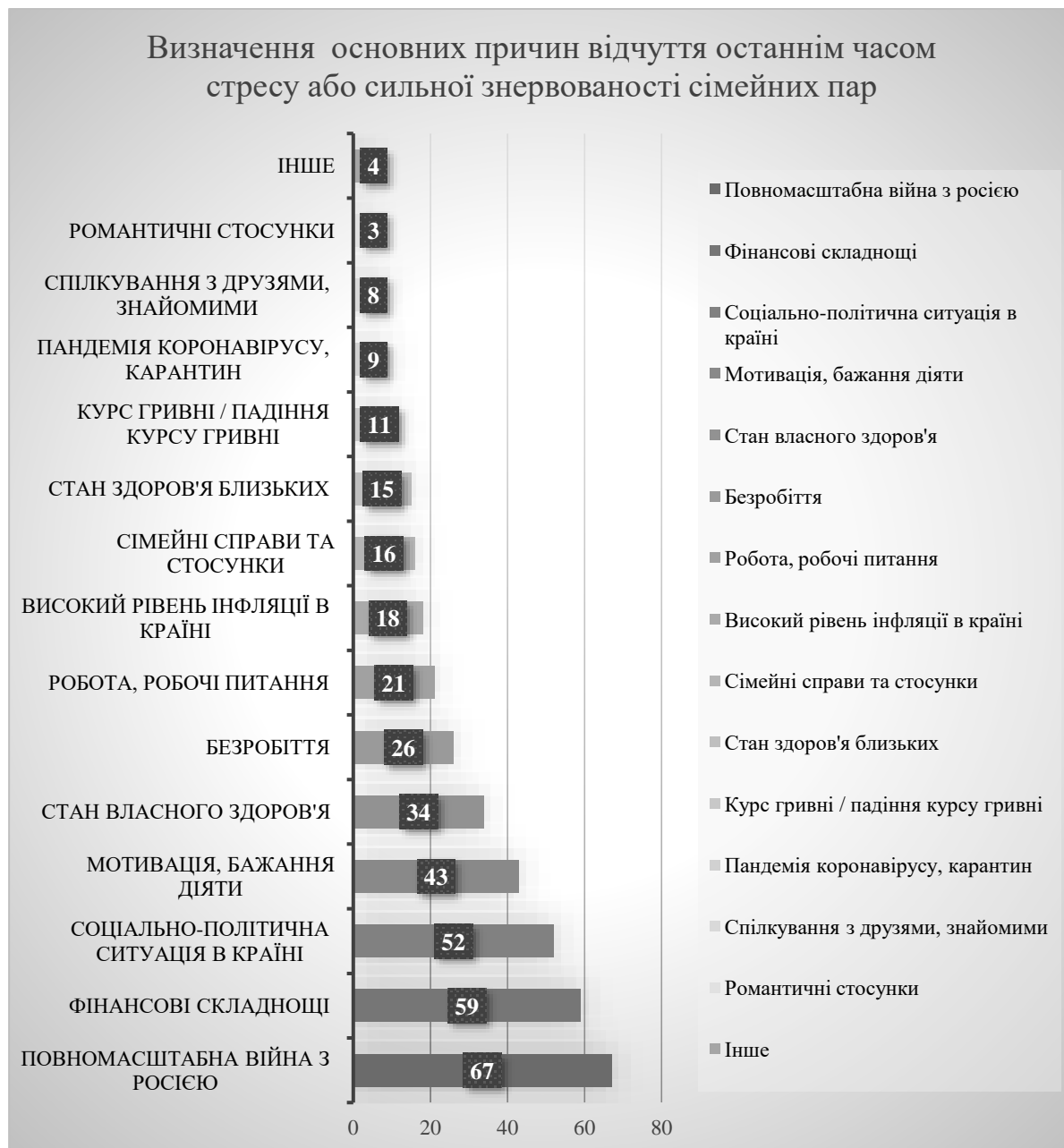

Рис. 2.8 Визначення основних причин відчуття останнім часом стресу або сильної знервованості сімейних пар

Джерело: побудовано автором на основі [58, 61]

Відтак, психологічне благополуччя сімейних пар на сьогодні є відносно не стійким та не цілісним, що негативно формують основу їх глибинного аналізу подальшого особистого життєвого шляху. Дисфактор

війни в країні негативно вплинув на формування психологічного благополуччя, показав підвищення рівня тривожності, апатії та самозвинувачення в чоловіків, що потребує проведення спеціальних досліджень вектору розробки програм виправлення наслідків повномасштабного вторгнення країни агресора і на рівні психологічного саморозвитку особистості в соціумі: адаптація до життя в умовах воєнного стану.

Додатково, спостерігається поширення однодітності серед сімей з дітьми через зниження народжуваності внаслідок міграційного відтоку населення за кордон і зміну репродуктивних планів в умовах військової небезпеки і невизначеності майбутнього. Ця проблема, яка вже була актуальною для України, ще більше загострюється. За даними Державної служби статистики України, до війни в 2021 році лише 19% сімей з дітьми у містах виховували двох і більше дітей, а у селах цей показник був трохи вищим за 24%, що свідчить про поширення однодітних сімей в усіх типах поселень.

Основні ризики для подальшого розвитку української сім'ї включають:

- Великі людські втрати, зокрема серед чоловіків репродуктивного віку внаслідок бойових дій, що призводить до деформації статево-вікової структури населення. Це призводить до зменшення шлюбного потенціалу країни та змінює шлюбну та сімейну структуру, збільшуючи кількість удів, сиріт та одинокорівських сімей, де вихованням дітей займається лише один батько або мати, що погіршує економічну та виховну ситуацію в таких сім'ях.

- Збільшення кількості сімей, де утриманням та вихованням дітей займаються не батьки, а родичі через їхню загибель, участь у бойових діях або інші обставини. Відсутність батьків ускладнює компенсацію необхідної дитині батьківської любові, турботи та уваги, що може призвести до психологічних та емоційних проблем у дітей.

- Поширення однодітності серед сімей з дітьми через зниження народжуваності внаслідок міграційного відтоку населення за кордон та зміни репродуктивних планів у зв'язку з військовою небезпекою і невизначеністю

майбутнього. Це спричиняє проблеми для українського суспільства, оскільки багато сімей виховують лише одну дитину, що може вплинути на демографічну ситуацію в країні.

Крім того, у період війни та після неї виникають серйозні ризики для загострення гендерних проблем, оскільки гендерна рівність на побутовому рівні може бути порушена. Мобілізація чоловіків та примусова міграція змінюють гендерний баланс у плані обов'язків за доглядом за дітьми та домашніми справами, зокрема вихованням дітей та їхньою турботою, що часто покладається на жінку. У цілому, виконання батьківських обов'язків стає складнішим: через пошкодження та руйнування багатьох навчальних закладів у зв'язку зі складною безпековою ситуацією, значна кількість дітей не може відвідувати школи або дошкільні заклади.

Згідно з результатами соціологічного опитування, проведеного групою «Рейтинг» серед матерів українських дітей віком від 3 до 17 років, лише 26% дітей регулярно ходили до навчальних закладів, більшість з них отримували освіту онлайн або у змішаному форматі, а це вимагає додаткових зусиль та контролю з боку батьків, особливо жінок, що робить поєднання материнства з професійною діяльністю ще важчим. Варто відзначити, що сім'ї, де гендерний розподіл домашніх обов'язків є рівноправним і «м'яким», коли обидва партнери активно беруть участь у вихованні дітей, не тільки відповідають сучасним стандартам гендерної рівності, але й є стійкішими в кризових ситуаціях [57, 58].

Соціологи вважають, що пари, які разом переживають складнощі й небезпеки війни, є найміцнішими, але виникають проблеми, коли чоловік втрачає роботу. У таких випадках, коли жінка продовжує працювати, відбувається перерозподіл обов'язків вдома, і якщо раніше сім'я не була до цього готова, чоловік може відчувати себе неповноцінним, що може призвести до конфліктів і загрози подальшого збереження шлюбу.

Держава повинна приділяти увагу послідовній політиці забезпечення догляду за цими дітьми, забезпечуючи їх гармонійний розвиток та створюючи

умови для їх виховання у сім'ї або середовищі, яке максимально наближене до сімейного. Для цього потрібна всебічна підтримка і вдосконалення механізмів допомоги різним формам сімейного виховання та утримання дітей цієї категорії, таким як прийомні сім'ї, патронатні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, сім'ї опікунів, а також підтримка національного всиновлення.

Висновки до розділу 2

Метою даного соціологічного дослідження було визначення та аналіз результатів дослідження аналізі впливу воєнного конфлікту на сімейні відносини в Україні з метою виявлення тенденцій у динаміці шлюбів, розлучень і народжуваності, а також їхніх соціокультурних та економічних детермінант.

Можна зауважити, що під час воєнного конфлікту роль сім'ї набуває великого значення для забезпечення виживання і збереження людського потенціалу у суспільстві. Виконання основних функцій сім'ї (народження та виховання дітей, їх захист, опіка над літніми та інвалідами) у таких екстремальних обставинах стає надзвичайно складним, але важливість захисної ролі сім'ї різко зростає. Сімейний механізм взаємодопомоги та виживання - це солідарність між поколіннями, обмін матеріальними та фінансовими ресурсами, які є основою для збереження українського населення та його подальшого розвитку.

Трансформація форм сімейних зв'язків, яка відбулася в Україні в останні десятиліття, не призвела до відмови від різноманітних форм взаємодії та підтримки у сім'ї. Українська сім'я, яка є найстійкішим і традиційним інститутом суспільства, відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення в цей складний період. Солідарність між близькими часто переростає межі сім'ї, стаючи солідарністю всієї української нації. Після

закінчення війни ця солідарність, яка базується на сімейних зв'язках, стане запорукою відновлення і оновлення країни. Проте війна та масова міграція населення також загострили проблеми української родини, такі як бідність, соціальне сирітство, нестабільність сімейних зв'язків та гендерні проблеми. Це також спричинило нові ризики, такі як деформація статево-вікової та сімейної структури населення, збільшення кількості вдів, однобатьківських сімей, сиріт та самотніх осіб похилого віку. Багато родин сталися з крайньою бідністю через втрату житла та джерел доходу, а також пережили стрес через загрозу життю та втрату близьких.

В перспективі необхідно проводити подальші дослідження впливу війни на українську сім'ю, включаючи зміни у шлюбно-сімейних процесах і структурах, а також нові тенденції, які можуть ще не бути помітними у перший рік повномасштабної війни. Адже, очевидно, що війна змінить українське суспільство, і ці зміни також вплинуть на українську сім'ю.

ВИСНОВКИ

Отже, згідно з поставленою метою, ми дослідили соціокультурні чинники, що впливали на рішення сімей щодо шлюбу, розлучення та народження сімей у період воєнного конфлікту, зібрали статистичні дані про динаміку реєстрації шлюбів, розлучень та народжуваності в Україні та проаналізували їх, виявляючи основні тренди та закономірності в цих динаміках.

У першому теоретичному розділі було висвітлено теоретичне підґрунтя, пов'язане з впливом воєнних конфліктів на сімейні динаміки. Аналізуючи дослідження та теоретичні підходи, ми розглянули, як воєнні дії можуть впливати на сімейні стосунки, сімейні цінності та ролі всередині сім'ї. Також було розглянуто роль держави та громадських інститутів у підтримці сімей в умовах військового стресу.

У другому емпіричному розділі було проаналізовано результати соціологічного дослідження впливу воєнного конфлікту на сімейні відносини в Україні з метою виявлення тенденцій у динаміці шлюбів, розлучень і народжуваності, а також їхніх соціокультурних та економічних детермінант. Тут був перехід до конкретного контексту війни в Україні, що розпочалася 2022 року. Проаналізувавши факти і дані, було вивчено зміни в сімейній динаміці, зосереджуючись на питаннях шлюбів і розлучень та динаміці народжуваності.

В період війни сімейний інститут відіграє ключову роль у збереженні людського потенціалу суспільства. В умовах екстремальної ситуації виконання важливих функцій сім'ї, таких як народження та виховання дітей, їх захист, а також догляд за літніми та інвалідами, ускладнюється, але значення захисної ролі сім'ї значно зростає. Сімейний механізм виживання і захисту життя людей, що базується на солідарності поколінь, взаємодопомозі і обміні ресурсами, стає гарантом збереження українського населення та його подальшого розвитку. Незважаючи на трансформацію форм сімейних

об'єднань, в Україні в останні десятиліття було помічено, що значення сім'ї як стійкого, традиційного інституту суспільства, що забезпечує механізм самозбереження населення в умови війни, залишається високим. Солідарність, що виходить за рамки сімейного кола, часто переростає у солідарність нації в цілому, що стає основою для відновлення та оновлення країни після завершення конфлікту.

Об'єднавши теоретичні уявлення про вплив воєнних конфліктів на сімейні стосунки з емпіричним аналізом динаміки в сучасній Україні, було отримано комплексне уявлення про те, як воєнний стрес може формувати та змінювати сімейні динаміки, впливаючи на шлюби, розлучення та народжуваність. Проаналізувавши статистичні дані, можна побачити, що після початку повномасштабної війни кількість зареєстрованих шлюбів, розлучень та народжених дітей зменшилася.

У той же час війна та масова міграція населення призвели до загострення проблем української родини, таких як бідність, соціальне сирітство, нестабільність шлюбів і гендерні взаємовідносини, що спричинило нові ризики, включаючи деформацію статево-вікової та шлюбно-сімейної структури населення. Збільшення кількості вдів, одиноких батьків, сиріт і самотніх літніх людей стало реальністю для багатьох родин, які опинилися в умовах крайньої бідності через втрату житла та джерел засобів існування або через стрес через загрозу життю та втрату близьких. Зокрема, для нормалізації життя українських сімей та повернення тих, хто був вимушений емігрувати, на батьківщину, важливо вирішити питання безпеки. Це може включати не лише завершення війни, але й покращення безпекової ситуації у регіонах, які віддалені від зони конфлікту. Крім того, вирішення проблеми житла для тих, чие житло було пошкоджене або знищене, є критичним, оскільки для багатьох українців має значення можливість повернутися до власного дому.

В майбутньому важливим стане комплексна державна політика у сфері сімей, спрямована на підтримку та зміцнення сімейного інституту на основі сучасних ідей будівництва сім'ї, які включають гендерну рівність, можливість

самореалізації для всіх та свободу вибору, а також найкращі традиції українського народу у цій сфері. Україна вже має механізми підтримки сімейних членів, включаючи догляд і піклування за хворими, інвалідами та літніми людьми.

Однак для успішного виконання цих функцій необхідно створити сприятливі правові, соціальні і економічні умови, що включають у себе державну матеріальну та інституційну підтримку для сімей, де є маленькі діти, інваліди та літні люди. Це допоможе кожній родині гармонійно поєднувати виконання сімейних обов'язків з професійною самореалізацією. Особлива увага має бути приділена дітям, особливо найбільш вразливій групі - дітям-сиротам та дітям без батьківського піклування. Збільшення їхньої кількості, хто втратив батьків унаслідок війни (батьки загинули, перебувають у полоні, були примусово депортовані, або їхнього місцезнаходження не відомо), є одним із найтяжчих наслідків війни.

Держава повинна проводити послідовну політику дбайливого ставлення до цих дітей, забезпечуючи їхній гармонійний розвиток та створюючи умови для їхнього виховання у сім'ї або близькому до сімейного середовищі. Це вимагає всебічної підтримки і вдосконалення механізмів допомоги усім формам сімейного утримання та виховання для цієї категорії дітей, включаючи прийомні сім'ї, патронатні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, сім'ї опікунів, а також підтримку національного усиновлення. Також важливо проводити подальше дослідження впливу війни на українську сім'ю, включаючи зміни у шлюбно-сімейних процесах і структурах, а також виявлення нових тенденцій, які можуть бути непомітними протягом першого року повномасштабної війни. Стане зрозумілим, що війна змінює українське суспільство, а ці зміни також впливають на українську сім'ю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Господарський кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення 06.02.2024)
2. Цивільний Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 04.05.2024);
3. Закон України «Про об'єднання громадян» від 06.07.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_500800-97#Text (дата звернення 04.05.2024);
4. Закон України. Про інформацію. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення 04.05.2024);
5. Закон України Про адміністративні послуги Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 32, ст.409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> (дата звернення 04.05.2024);
6. Закон України Про місцеве самоврядування в Україні. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст.170. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 04.05.2024);
7. Закон України: Про доступ до публічної інформації. Відомості Верховної Ради України від 13.01.2011 № 2939-VI (зі змінами від 01.05.2015). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення 04.05.2024);
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації мережі та функціонування центрів надання адміністративних послуг та удосконалення доступу до адміністративних послуг, які надаються в електронній формі : Закон України від 03 лист. 2020 р. № 943-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-20#Text> (дата звернення 04.05.2024).
9. Андрощук В. Л., Дацко О.В., Лунченко Н.В., Мараховська Т.А Навчальна програма «Базові навички медіатора в навчальному закладі та

громаді. Забезпечення участі жінок і дітей у розв'язанні конфліктів та миробудуванні» / загальна редакція: Левченко К.Б., доктор юрид. наук, професор. Київ. 2016. С. 71-78;

10. Борщевська А. В. Психологічне благополуччя як чинник психічного здоров'я індивідуальності. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Вип. 6. с. 48-52.

11. Бандура В. В. Особливості формування світогляду особистості в сімейному аспекті // Журнал «Практична психологія та соціальна робота». Черкаси. 2020. Вип. 4. С. 28-30;

12. Батліна Л. В. Проблеми і зміст духовного самовдосконалення людини // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : збірник наук. праць. Луганськ. 2014. Вип. 1 (3). С. 37–44;

13. Боришевський М.Й. Психологічне благополуччя: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку // Вісник Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наук. праць. 2016. Том XIV, ч.1.С. 28-35;

14. Гайдамашко І.А. Війна як дисфактор розвитку самосвідомості як повноцінного феномену. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2013. № 2. С. 28–32.

15. Єрахторіна О.М. Самовдосконалення особистості у науковій рефлексії і реалізації біографічних проєктів: становлення психологічного благополуччя: [монографія] Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Київ. 2017. С. 201-215;

16. Клочек Л.В. Національно-патріотичне виховання: автореф. дис. канд. психол. наук // Вісник національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Київ 2015. Вип. 5 С. 20-32;

17. Лановенко Ю. Національна самосвідомість та психологічне благополуччя українців: проблема самоідентифікації // Науковий журнал «Соціальна психологія». Чернівці. 2019. Вип. 5. С. 2-9;

18. Кожушко О. О. Щодо питання адміністративно-правового регулювання надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції Вісник Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». Хмельницького інституту соціальних технологій. № 1. 2023 С. 2-14

19. Коберник Л.О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості // Журнал «Наука і освіта». Харків. 2015. Вип. 4/5. С. 28-33;

20. Корневська С. Р. Особливості формування індивідуальності особистості під впливом сімейних цінностей // Науково-психологічний журнал «Молодий вчений» 2019. Вип. 11 (38) С. 67-78;

21. Краєва О. Є. Психологічне благополуччя: огляд психологічних концепцій // Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Серія: Проблеми сучасної психології. Тернопіль. 2019. Вип. 7. С. 310-321;

22. Карпенко О. В. Управлінські послуги в Україні: механізми надання органами влади [Текст] / О. В. Карпенко. – К.: АМУ, 2014. – С. 160;

23. Коломієць Т. В., Денисевич І. В. Основи психологічної допомоги сім'ям, які потрапили в складні життєві обставини / Т. В. Коломієць, І. В. Денисевич // Наукові інновації та передові технології Серія «Психологія». – 2023. – № 14 (28). – С. 1216–1228.

24. Ларцев В.С. Формування психологічного благополуччя особистості: детермінанти, проблеми, перспективи (соціально-філософський аналіз) автореф. дис. д-ра філософ. наук : 09.00.03 // Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – Київ. 2013. 131 с.;

25. Лепіхова Л.А. Психологічне благополуччя та соціально-психологічна компетентність у поведінці особистості // Журнал «Українська наукова діяльність». Серія Практична психологія та соціальна робота. Луцьк. 2018. Вип. 2. С. 65 – 69;

26. Лобанова А., Коваліско Н.: Українське суспільство в умовах війни. Вісник Київського педагогічного коледжу. Серія: соціологія. 2023. № 34. С. 45-52
27. Любар О. С. Історія української школи і педагогіки: навчальний посібник // за ред. О.Любар, М.Стельмахович, Д.Фе доренко. Вид.: Знання, 2013. 225 с.;
28. Максимов О. С. Формування ціннісних орієнтацій як механізм розвитку цілісної національної самосвідомості // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Миколаїв. 2014. Вип. 1 (3). С. 115-131;
29. Минухин Р. П. Батьківський вплив на підлітків // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України Тернопіль. 2014. Вип. 2 (8). С. 14-19;
30. Москаленко В. В. Особливості становлення національної ідентичності у підлітків чоловічої статі // Науковий збірник Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Полтава. 2017. Вип. 3 (5). С. 67-75;
31. Мудрик А.К. Соціальний інтелект та соціальна компетентність / А.К. Мудрик // Збірник Рівенського національного педагогічного університету. Серія Практична психологія та соціальна робота. Рівне. 2016. Вип. 3. С. 4 – 6;
32. Панасенко Н.М. Психологія чоловіків в сучасній ситуації соціального розвитку. // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія Проблеми загальної та педагогічної психології. Київ. 2019. Вип. 6. С. 8-12;
33. Плецан І. Т. Роль сім'ї у вихованні духовної, успішної особистості, громадянина України // Збірник праць Міжнародної науково-практичної конференції «Успішність особистості: потенціал та обмеження». Чернігів. 2018. 198 с.;

34. Подкопаєва С. М. Вплив сім'ї та сімейних цінностей на формування духовності особистості майбутнього громадянина // Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Київ. 2018. Вип. 7 (9). С. 32-39;
35. Руденко О.В. Адміністративні послуги: сутність та поняття. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Науковий журнал «Young Scientist» № 12.1 (40) 2016. С. 33-48;
36. Роль сім'ї у процесі формування духовних потреб дітей // Духовні потреби дітей України : Монографія / За ред. Ж. Петрочко. – К.: Видавн. дім „Калита”, 2005. – 108 с.
37. Романова Н. Ф. Вивчення вітчизняної практики надання послуг потерпілим від насильства в сім'ї / Н. Ф. Романова, Т. В. Семигіна, В. М. Левченко // Соціальна робота в Україні: теорія і практика : науково-методичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 70–84
38. Слюсар Л.: Українська сім'я в умовах війни. Наукові записи «Молодий вчений». 2023. № 2. С. 12-21
39. Смоленська Ю. В. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу / Ю. В. Смоленська, Г. І. Єрко // Матеріали VI Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених "Актуальні питання сучасного соціогуманітарного знання". – 2020. – С. 106–107.
40. Самогаєва І. В. Психологічне благополуччя чоловіків під час війни // Збірник наукових статей для міжнародної психологічної конференції. Серія: Проблеми сучасної психології. Львів. 2013. Вип. 21. С. 56-65;
41. Сухомлиська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: Кроки до нового виміру // Збірник наукових праць «Науковий світ». Одеса. 2012. С. 31-40;
42. Тимошук О. В. Вплив конфлікту на розвиток психологічного благополуччя чоловіків в соціумі // Науково-періодичний вісник кафедри психолого-педагогічних дисциплін Національного університету «Острозька академія» Острог. 2019. Вип. 12 С. 31-35;

43. Тюріна В. О., Солохіна Л. О.: Вплив військових конфліктів на психічне здоров'я людини: короткий огляд зарубіжних досліджень. Київ: Віват. 2022. 134 с.
44. Dyczewski L. Rodzina, społeczeństwo, państwo. Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 1994. 207 s.
45. Danilewicz, W. (2010). Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej. Białystok: Trans Humana. 102 с.
46. Болотов В. Шлюби та розлучення в Україні. VoxUkraine | «Вокс Україна» – більше ніж найкраща аналітика про Україну. URL: <https://voxukraine.org/shlyuby-ta-rozluchennya-v-ukrayini> (дата звернення 04.05.2024)
47. Відділ ЦНАП Слобожанської Селищної Ради. OpenDataUA. URL: <https://opendatabot.ua/c/44229656> (дата звернення 04.05.2024)
48. Вплив війни на сферу адміністративних послуг та рекомендації на майбутнє. UPLAN : веб-сайт. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/vplyv-viiny-na-sferu-administratyvnykh-posluh-ta-rekomendatsii-na-maibutnie/> (дата звернення 04.05.2024)
49. Гріцфельдт Л. Адвокат Наталія Горбаль – про топ-3 причини розлучень у 2023 році і найбільш разючу судову справу. Віва - журнал про шоу бізнес і зірок України та світу | viva.ua. URL: <https://viva.ua/lifestyle/17348-advokat-nataliya-gorbal-pro-top-3-prichini-rozluchen-u-2023-rotsi-i-naybilsh-razyuchu-sudovu-spravu> (дата звернення 04.05.2024)
50. Офіційний сайт Відділу Центру надання адміністративних послуг Слобожанської селищної ради Чугуївського району Харківської області. URL: <https://www.ua-region.com.ua/44229656> (дата звернення 04.05.2024)
51. Полішкевич Л.Д. Адміністративні послуги органів місцевого самоврядування: теоретичні аспекти. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2018. № 3. Том 29 (68). URL: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/3_2018/23.pdf (дата звернення 04.05.2024)

52. Статистика регіонів Харківської області. Офіційний сайт Державної служби статистики України. https://ukrstat.org/uk/operativ/menu/menu_u/sestr.htm (дата звернення 04.05.2024)

53. Тимошук В. Надання адміністративних послуг у муніципальному секторі : Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування : Асоціація міст України. К. ТОВ «Підприємство «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 124 с. URL: <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/5adminbwwweb.pdf> (дата звернення 04.05.2024)

54. Ющенко М. Проблемні питання правового регулювання адміністративних послуг в Україні. Актуальні проблеми державного управління. 2019. Том 3. № 79. С. 92–97. URL: <http://uran.oridu.odessa.ua/article/view/185438> (дата звернення 04.05.2024)

55. Шпак Ю. В. Доступність центру надання адміністративних послуг – основа реформування місцевого самоврядування. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. 2021. № 1. С. 68–73. URL: <https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-1-2021/11.pdf> (дата звернення 04.05.2024)

56. Janowska, M. (2009). Eurosieroctwo w Polsce jako problem rodziny. URL: <https://www.edukacja.edux.pl/p-6459-eurosieroctwo-w-polsce-jako-problem-rodziny.php>. (дата звернення 04.05.2024)

57. Opendatabot. На другий рік повномасштабної війни шлюбів в Україні поменшало – Опендатабот. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/marriages-divorces-half-2023> (дата звернення 04.05.2024)

58. Opendatabot. На 28% скоротилась народжуваність в Україні від початку великої війни – Опендатабот. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/birth-crisis-2023> (дата звернення 04.05.2024)

59. Сьоме загальнонаціональне опитування: Адаптація українців до умов війни (березень 2024). Соціологічна група «Рейтинг». URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy> (дата звернення: 12.05.2024).

60. Офіційний сайт статистики України.. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 12.05.2024).

61. Соціальний захист населення України. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2022. С. 117; Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. С. 12. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_szn_zb.htm (дата звернення: 12.05.2024).